

**OSMANLI BALKAN EYÂLETLERİ'NİN AVRUPALI
DEVLETLERLE TİCARETLERİ TARİHİNE KATKI
(1700 — 1850)**

Dr. Virginia Paskaleva

Genel olarak Osmanlı İmparatorluğunun ve bu arada onun Balkan eyaletlerinin XVIII inci yüzyılda ve XIX uncu yüzyılın ilk yarısındaki dış ticaretini inceleyen kısa bir taslak içinde bütün önemli problemlerin tam olarak aydınlatılması şüphesiz ki çok zordur. Bu problemleri doğru olarak çözümlenmek istediğimizde karşımıza çıkan zorluklardan biri de, araştırmacının ülke içinde yapılan üretimi ve bunun yabancı ülkelerden yapılan ithalât ile olan ilgisini derinlemesine bir kantitatif tahlile tâbi tutmasına imkân verecek, kronolojik bakımdan devamlı seriler teşkil edecek istatistiklerin olmayışıdır. Tabiatıyla, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki dünya İktisat Tarihi literatürü bize muhtelif dönemler zarfındaki ithalât ve ihracât üzerine yapılmış ilginç ve ciddi ilmi e-tüdler sağlamaktadır. (Bunları ileride zikredeceğiz. Y.N.). Ancak bunlar İstanbul ve Selânik gibi belirli limanlarla ilgili olup, kronolojik bakımdan bazı boşluklar ihtiva etmekte ve ticarî mübadelelerin vüsati hakkında her zaman çok sarîh bir fikir vermemektedirler.

Bazı monografilerde, özellikle, büyük kısmı halâ Avrupa arşivlerinde incelenmemiş olarak duran, konsolos raporları kullanılmıştır. Türk arşivlerinin depolarında da ihmâl edilemeyecek miktarda malzeme bulunması kuvvele ihtimal dahilindedir. Sofya'daki «Kiril ve Metodiy» Millî Kütüphanesinin Şarkiyât Bölümünde bulunan arşiv hazinesine bakarak hüküm vermek gerekirse, resmî Türk belgelerinin; İmparatorluğun Avrupa devletleriyle olan ticaret ilişkileri hakkında değerli veriler ihtiva etmeleri lâzımdır. Ancak bu veriler münferit olup istatistikî bir şekilde işlenmeye müsait değildirler. Bunlar; özellikle devleti ilgilendiren hususları kapsamakta olup hukuki mâhiyettedirler ve kapitülasyonlar; ticarî anlaşmalar

v.s. ile alâkalıdır. Ayrıca, muhtelif seyyahların ve yabancı heyetlerin Osmanlı İmparatorluğunda görevli üyelerinin genellikle oldukça sübjektif bir karakter ve tesadüfî bir mahiyet arz eden görüş açıları, edindikleri bigiler ve kişisel yargıları söz konusu olduğunda yine ihtiyatlı olmağa mecburuz.

Açıktır ki, şimdiye kadar elimizde bulundurduğumuz temel inşa unsurlarının külliyetli olmalarına rağmen, gelecekte Osmanlı İmparatorluğu ticaretinin derinlemesine bir tarihini yazmak için ister Türk, ister yabancı pek çok araştırmacının çabalarını birleştirmeleri gerekecektir.

Bu unsurlardan yararlandığımız gibi Avusturya, Fransa ve Bulgar arşivlerindeki bazı neşredilmemiş malzemenen de yararlanarak yazdığımız bu makalede, esas, ağırlığı söz konusu edilen dönemde Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretinin Balkan Eyâletleriyle ilgili en önemli meselelerinden bazıları üzerine teksif ettik ve başlıca şu konular üzerinde durduk: XV ve XVIII yüzyılları arasındaki döneme kıyasla XVIII inci yüzyıl içinde Türkiye'nin Avrupa ile ticarî ilişkilerinin önem ve gelişmesindeki nitel fark; XVIII inci yüzyılda Türkiye'nin ithalâtında üstünlük elde etmek için İngiltere ve Fransa'nın rekabeti; Rusya, Avusturya (genellikle Orta Avrupa) ve aynı yüzyılın son çeyreğinde bazı Alman devletlerinin bu iki devlete rakip olarak ortaya çıkmaları; bütün bu devletlerin XIX uncu yüzyılın ilk yarısında Türkiye'ye ve bu arada Balkanlara, özellikle Kırım harbinden önceki son birkaç yıl içinde, ekonomik nüfuz dereceleri. Bu durumda bizim temel kriterimiz, bir yandan Osmanlı İmparatorluğunun iç ekonomik gelişmesi, öte yandan ise Avrupa devletlerinin ekonomik gelişmeleri olacaktır. Böylelikle iç gelişmedeki etken ve güçlerin muhtelif ülkelerin uluslararası ticarî mübadelelerinin görünüm ve hacmi üzerine en belirgin bir biçimde yansıdığı görüşünden hareket etmiş olmaktadır. Gerçekten, iç gelişme ve Uluslararası mübadeleler bir-birlerini karşılıklı etkileyen süreçlerdir. Öte yandan dış ticaret ilişkileri ülkelerden birinin ya da diğerinin daha ileri olan ekonomik gelişmesi üzerine şu ya da bu derece ve yönde etki yapmaktadır.

Balkan toprakları üzerinde Türk hâkimiyetinin kurulması ve askerî harekâtın Orta Avrupa yönünde uzaklaşmasından sonra, yâni XV inci yüzyılın son yıllarında, Balkan halklarıyla önceden

kurduğu geleneksel bağları devam ettiren Ragusa Cumhuriyeti, tüccarlarının aracılığıyla Türkiye'nin ekonomik hayatında önemli bir rol oynamaya başlamış, bu arada, kısmen de olsa, Balkan halklarıyla İtalya şehirleri arasında aracılık görevi yapmıştır. XVIII inci yüzyıla kadar - bu yüzyılı da kapsamak şartıyla - uzanan dönem içinde Ragusa'nın Türkiye ile ticarî ilişkilerinin incelenmesi konusunda yapılan özlü bilimsel çalışmalara rağmen, Ragusa arşivlerinde hâlâ, bu ilişkilerin aydınlatılmasına esaslı katkılarda bulunabilecek önemli sayıda belge mevcuttur¹;

Gerçekte, 1389 yılında vuku bulan Kosova meydan savaşından sonra, Ragusa tüccarları Türk ordularının işgal ettikleri Balkan toprakları üzerinde yaptıkları ticarî faaliyetlerle ilgili bazı imtiyazları ellerinde tutuyorlardı. Ancak, XV inci Yüzyılda, takriben 1480 yıla kadar, Ragusa ve Türkiye arasındaki ilişkiler oldukça gelişmeli olmuş ve Ragusa ticaretinin sık-sık kesilmesine yol açacak bir şekilde seyretmiştir². Bâb-ı Âli'nin 1442, 1458 ve 1481 yıllarında Ragusa Cumhuriyetine verdiği imtiyazlar, Raguzalı tüccarları Osmanlı İmparatorluğu dahilinde koruyan avantajlı şartlar yaratmışlardır. Diğer yabancılar % 5, Bâb-ı Âli'ye tâbi olan yabancılar % 4, ve müslüman tüccarlar % 3 rüsum öderken, Raguzalılar sadece % 2 oranında rüsum ödemekteydiler³.

1 Ragusa ve Türkiye hakkında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayınlanmış olup bazı daha eski etüdlerin bibliyografik verilerini ihtiva eden önemli etüdler üzerine dikkati çekmek isteriz. Bu bakımdan Yugoslav ilim adamları birinci yeri işgal etmektedirler. Bu konuda daha fazla tafsilât için bk. **On Yıllık Yugoslav Tarihçiliği, 1945 - 1955**, Belgrad 1955. Bu eser Jorjo Tadiç'in nezareti altında hazırlanmıştır.

Ragusa arşivleri üzerinde yapılan incelemeleri yöneterek büyük başarılar kaydetmiş olan Prof. Tadiç'in eserlerinden başka J. Boziç'in **Dubrovnik i Turska u 14 i 15 veku** (14 ve 15 inci yüzyıllarda Dubrovnik ve Türkiye) Belgrad 1952 ve V. Vinaver'in **Dubrovnik i Turska u 18 veku** (18 inci yüzyılda Dubrovnik ve Türkiye) Belgrad 1960, adlı monografilerini de bu konudaki eserler arasında zikretmek gerekir.

Bulgar tarihçileri de, son iki yıldan beri, Ragusa menşeli malzemelerin Bulgar Tarihi ile ilgili olanlarını incelemeğe başlamışlardır. Bk. B. Primov ve Tapkova, «Dubrovniskijat archiv i negovata znaceniže za balgarskata istorija» (Dubrovnik arşivi ve Bulgar tarihi bakımından önemi), spis. **Istoriceski pregled**, god. 21, 1965 g. kn. 6. Daha önceleri, Bulgar tarihçilerinden sadece Iv. Sakazov Ragusa arşivlerini incelemiş bulunmaktaydı. 1935 de ise Iv. Duçev, Vatikan'da keşfedilmiş olup, Ragusa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler hakkında bilgi veren **Avisi di Ragusa** adlı belgeleri yayınlamıştı.

2 J. Boziç; adı geçen eser, 1 - 16.cı bahisler.

Raguzah tüccarlar, Türkiye'nin yeni Balkan eyâletlerinde eskiden olduğu gibi özel koloniler şeklinde teşkilâtlanıp olup İtalya ve diğer Akdeniz devletleriyle ticarî ilişkilerini hemen hiç aralıksız olarak sürdürmekte idiler. Bu sıralarda, Sırbistan ve Bosna'daki bazı eski ticaret merkezleri yavaş yavaş ortadan kalkmakta idi. Fakat, buna karşılık Türklere âit askerî ve idarî merkezler civarında yeni ticarî şehirler ortaya çıkmaya başlamıştı. Meselâ, Sreberniça'nın eski önemini kaybettiği sırada Bosna'daki Vırhbosna önemli bir ticarî merkez olmağa yüz tutmuştu⁴. Aynı durum Gorajde, Foyniça, Kresova, Vissoka ve daha başka yerler için de söz konusu oldu. XV inci Yüzyılda Sırbistan'daki Eskicuma ve Yenipazar, Raguzalı mallarının depolandığı önemli yerler haline geldiler. Makedonya'daki yerler arasında Kratova ve Üsküb'ü, daha sonra Serez, Kostur, Valona; Selânik; Balya Badra; Sakız, Edirne, İstanbul, ve İzmir yönünde yayılacak olan Raguzalı ticaretinin en tanınmış merkezleri olarak zikretmek gerekir⁵).

Raguzalı tüccarlarının Sofya, Filibe, Pravadi, Varna, Silistre, Ruscuk, Razgrad, Şumnu, Tırnova, Niğbolu ve Vidin'de önemli kolonileri vardı⁶. Efiâk'te ise koloni kurmadılar. Ancak şahısları adına Tuna'nın öteki kıyısına geçiyor ve oradaki pazarlardan haberdar oluyorlardı. Böylelikle, Raguzalıları geniş Balkan bölgelerinin iç ve dış ticaretinin büyük bir kısmını ellerinde tutuyorlar ve muhtelif askerî ve politik olayların etkisi altında kalmadan Doğu ve Batı arasındaki ticarî mübadeleyi sağlıyorlardı. Raguzalıların ticaret şebekesi yerli Balkan tüccarlarını içine aldığı gibi Türkleri de kapsıyordu. Hattâ Türk hâkim unsurunun bazı yüksek mevki sahibi temsilcileri bile Raguzalıların ticarî muamelelerine iştirâk etmekte idi.

İthalât ve ihracât ürünlerinin neveleri, Osmanlı orduları Balkanlara gelmeden önce, yıllarca aynı kamıştı. Raguzalı Türkiye'ye türlü çeşit ve kalitede kendinin ve Avrupa'nın (özellikle İtalya'nın) dokuduğu kumaşların yanı sıra, Avrupa yapısı cam işleri, ilaçlar, iğneler, sabun ve tuz ihrâç ediyordu. Türk eyâletlerinden ise yün, deri, ipek, hububat (XV inci Yüzyıl'm sonuna

3-5 Aynı eser, sf. 225 - 226, 282 - 289.

6 İv. Sakazov, *Stopanskite Vrazki mezdu Dubrovnik i balgarskite zemi prez 16 i 17 Stoletija* (16 ve 17 inci yüzyıllarda Dubrovnik ile Bulgar toprakları arasındaki ekonomik bağlar), Sofia 1930.

kadar), marangozluk işleri için iyi evsafıta tahta ve balmumu ihraç ediliyordu.

Mal çeşitlerinde Ortaçağ ekonomisinin geleneksel ve standartlaşmış karakterini gördüğümüz halde, mübâdelelerin hacmi hususunda kırıntı halinde verilere istinad etsek bile, özellikle XVI meı asır boyunca Türk eyâletlerinin tarımsal ürünler ihrâcâtında bâriz bir artış olduğunu söyleyebiliriz⁷. Mübadelelerdeki kaçınılmaz dalgalanmalara rağmen, Balkan eyâletlerinin ticaret bilânçosu kâr ile kapanyordu: Şu anlamda ki ithalât ihrâcâtı aşmıyordu. Balkanlardaki üretici nüfusun, özellikle elbise ve zanâat malları hususunda kendi günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olduğunu göz önünde bulunduracak olursak, Raguzalı tüccarların ithal ettikleri malların, köylü nüfusuna kıyasla oldukça az olan şehir nüfusuna gittiği anlaşılır. Bu sebeple, Balkan eyâletlerinde gelişmiş şehirlerin mevcut olmasına rağmen, Raguzalı aracılığı ile ithal edilen malları tüketenlerin sayısı çok fazla değildi. Öte yandan Raguzalı tüccarları, büyük hareket kabiliyetleri ve ekonomik organizasyonları sâyesinde, köylülerin üretim fazlalarını, özellikle deri ve yünü, sistemli bir şekilde toplamağı başarıyorlardı.

Raguzalı şehri, Türkiye'de ithal edilen malların tümü için çok dar gelen, sınırlı bir pazar olduğundan, Raguzalı tüccarlar bu malları - Ancona, Venedik, Floransa, Cenova; Roma v.s. gibi muhtelif İtalyan pazarlarına akıtmaktaydılar⁸). Ancak, tarih literatüründe bu karşılıklı ilişkiler hâlâ yeterince aydınlatılmış olmayıp, Cenova'nın kiler gibi önemli ticaret arşivleri bundan böyle, bizlere Türkiye'nin o devirlerdeki ticaretini ve Balkan eyâletleriyle İtalyan şehirleri arasındaki ticaretin münferit anları ve teferruatını daha tafsilâtlı bir şekilde ortaya çıkaracak belgeler sağlayacaklardır. Meselâ, Venedik, Bulgaristan'la Raguzalı ve Ancona arasındaki ticarete başarı ile rekabet edebiliyor ve bunu özellikle deniz ticareti söz konusu olduğu zaman yapabiliyordu. İşte bu sebeptendir ki, başka hususlarda Venedik ile dostâne ilişkiler sürdüren Raguzalılar bu devletin tüccarlarını Dırac, Katar

7 J. Boziç; adı geçen eser, 16.cı bahis ve İv. Sakazov, adı geçen eser, I.ci bahis.

8 İv. Sakazov, «Targovijata na Balgarija s Ankona prez 16 i 17 v. po novi izvoris» (Yeni Kaynaklara göre 16 ve 17.inci yüzyıllarda Bulgaristan'ın Ancona ile Ticareti), *Izvestija na Istoriceskoto d-vo*, 1929 g., kn. 9.

ve Split'ten olduğu kadar Bulgar topraklarından da atmağa çahşyorlardı⁹.

Uzun zamandanberi Venedik'le araları açık olan İstanbul'daki Cenevizliler bile bazen Venedik gemilerinden istifade etmekteydiler. Bunlar Raguzalı ve Anconahlarm Bulgaristan'ın Karadeniz limanlarıyla yaptıkları deri ticaretinde de bu iki şehirle rekabet halindeydiler¹⁰.

Bu arada, Musevilerin XVI ncı Yüzyılın başlarında Balkanlarda gelişen canlı ticarî faaliyetlerini de ihmâl etmemek gerekir. Bu faaliyetler, Raguzalıların, Venediklilerin ve diğer yabancıların ticarî faaliyetlerinin çerçevesini bile aşyordu¹¹. Museviler sadece ithalât ve ihracatla meşgul olmakla kalmıyorlar, genellikle üreticilerle sıkı bir bağ kurup onların ürettikleri tarım ve zanaat mallarını satın alarak geniş bir dahilî ticaret de yapıyorlardı¹². Gerçekte, XVII inci yüzyılın sonuna kadar, Balkanlardaki tefeci ticarî sermayenin ihmâl edilemeyecek bir kısmı Raguzalıların, Venediklilerin, Müsevilerin, Ermenilerin ve İstanbul Rumlarının elinde bulunuyordu.

Selânik, Üsküb, Belgrad, Saraybosna, Manastır ve Niğbolu'da daha önceki üretim faaliyetlerine devam eden güçlü Yahudi cemaatleri kurulmuştu. Bu cemaatler dokuma imalâtı ve bunun gerektirdiği yardımcı ameliyeler, madenlerin işletilmesi, matbaacılık v.s. gibi çeşitli ekonomi kollarının ilerlemesini sağlamışlardı. Bu koloniler Portekiz, İtalya ve Güney Fransa'dan çok sayıda Musevinin gelmesiyle büyümüşlerdir. Gelenler, beraberlerinde sermayelerinin büyük bir kısmını da getirmeği başardıklarından, yerleştikleri yerlerde ticaretin canlanmasına sebep olmuşlardır¹³. Türkiyedeki Museviler hemen-hemen bütün Akdeniz şehirleri ve Hollanda'nın en önemli ticaret ve sanayi merkezlerinde yerleşmiş

9-10 Aynı eser, sf. 37 - 38.

11 S. Panova, «Targovskata i finansovata dejnost na evreite na Balkanite prez 16 i 17 v.» (16 ve 17 inci yüzyıllarda Yahudilerin Balkanlardaki ticarî ve malî faaliyetleri), spis. *Istorigeski pregled*, god. 33, 1967 g., kn. 3.

12 İspanya'dan kovulan Yahudilerin sayısı sarîh olarak belli değildir. Türkiye'ye ilk yerleşen Yahudilerin 40.000 kadar oldukları söylenmektedir. Daha sonra, bunların sayısı Sicilya ve Portekizden gelenlerle iki misline çıkmıştır. Bk. *Evrejski izvori za obsestveno-ikono miceskoto razvítie na Balkanskíte zemi prez 17 vek, t. 2* (17 inci yüzyılda Balkanlar'daki sosyal ve ekonomik gelişme hakkında Yahudi kaynakları), Sofia 1960, sf. 6.

13 J.S. Emmanuel, *Histoire des Israélites*, t. I, Paris 1936, sf. 133, 226 - 227.

olan soydaşlarıyla sıkı ilişkilerini devam ettirmekteydiler. Museviler, dışarıdaki soydaşlarından sarîh ticarî bilgiler alıyor ve ithalât ve ihracat muameleleri yaparken bu bilgilere güveniyorlardı. Fransa'nın Hollanda elçisinin 1698 yılında belirttiği gibi, cemaatler arasındaki devamlı bağ sayesinde, Museviler «dünyadaki her hareketten en önce ve en iyi bir şekilde haberdar» olmaktaydılar. Bunlardan Selânik ve Amsterdam cemaatleri, Venedik cemaatinin de aracılığı ile, Batı ve Doğu arasında, Akdeniz tarikiyle, bağ kurulmasına hizmet ediyorlardı¹⁴.

Türk hâkimiyetinin Balkanlarda ilk kurulduğu zamanlarda, Türkiye'nin Rusya ile ticarî ilişkileri çok canlıydı. Özellikle Eflâk ve Buğdan üzerinden kara yoluyla yapılan ticaret çok yoğundu. Daha 1499 da İvan III İstanbul'a ilk diplomatik temsilcisini gönderdiği zaman ona, Sultan'm tasarrufu altında bulunan yerlerde Rus tüccarlarının güvenlik ve hürriyetlerini sağlaması için tâlîmat vermişti¹⁵. Bu tarihten itibaren, Rusya ve Türkiye arasındaki gergin ilişkilere rağmen, her iki taraf tüccarları bu iki ülkenin şehirlerini ziyaret etmeğe başladılar¹⁶.

Bilindiği gibi, büyük Avrupa devletleri Türkiye ve Balkan eyâletleriyle çok evvelden ticarî ilişkiler kurmuşlardır. 1515 te Fransa ile Türkiye arasında imzalanan 19 paragraflık kapitülâsyon andlaşması bir model vazifesi görmüş, Fransa'nın ve diğer büyük devletlerin Türkiye ile daha sonraki ticarî ilişkilerine asırlarca temel teşkil etmiştir¹⁷. İstanbul'a gönderilen Avrupah elçilerin hemen hepsi ülkeleri için yeni imtiyazlar elde etmeğe ya da eski andlaşmaların süresini uzatmağa çalışmışlardır¹⁸.

Bununla birlikte, XVII inci yüzyılın sonuna kadar uzanan dönemde, XV ve XVI cı yüzyıllar ile XVII inci yüzyıl boyunca

14 W. Sombart, *Les Juifs et la Vie économique*, Paris 1923, sf. 227.

15 N.A. Smirnov, *Rossija i Turcija v 16-17 vv.t.* I (16-17 inci yüzyıllarda Rusya ve Türkiye), Moskova 1946, sf. 70.

16 V. Hadzinkolov, *Balgaro-ruski stopanski otnosenija i vrazki do Osvobodieneto ni ot tursko igo* (Türk hakimiyetinden kurtuluşa kadar Bulgar - Rus ilişkileri ve bağları), Trudove na Vissija ikon. Institut «Kari Marx», Sofia 1957 g., kn. I, Sf. 53.

17 P. Masson, *Histoire du Commerce français dans le Levant du 17 e Siècle*. Paris 1896, Sf. 13.

18 B. Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Breslau, Jg. 1935, Heft 1,2,3/4 und *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Breslau, jg. 1. (1936). Heft 2 und 3.

(özellikle bu sonuncu yüzyıl'm ikinci yarısında) ticarî mübadeleler hacminde bir fark olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir sıçrayış ya da beklenmeyen ânî bir dönüşü temsil etmeyip, sadece, Batı Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğuna yapılan ithalât ve Osmanlı İmparatorluğundan Batı Avrupa'ya yapılan ihrâcatın artmasıyla ifâdesini bulan bir tedricî birikimin eseri olan bu farkı nasıl izah etmeli?

XVI' inci yüzyılın ortalarında, ileri Avrupa ülkelerinde, kapitalist üretim tarzı sağlamlasmağa ve gelişmeğe başlamıştı. Kapitalist rejim XVII inci Yüzyılın sonunda Holanda'da feodalizm'e karşı ilk zaferini kazandı. Bunun yanı sıra 1640-1648 İngiliz burjuva ihtilâli de insan toplununun gelişmesinde yeni bir devir açtı.

İngiltere, Fransa, Holanda, kısmen ve çok yavaş olarak da Orta ve Doğu Avrupa'da meydana gelen iktisadî, içtimai ve sınaî değişmeler Osmanlı İmparatorluğuyla bu ülkelerin yaptığı ticarî mübadelelerin tümü üzerine etki yaptı. Tabiatıyla, bu etki Balkan yarım adasındaki Türk eyaletlerine de yansıdı. Meselâ, İngiliz Şark Kumpanyası tüccarları XVI mcı yüzyılın sonundan itibaren Eflâk ve Buğdan'a karşı büyük bir ilgi göstermeğe başlamışlar, ham madde bakımından zengin olan bu bölgelerde iktisadî faaliyetlerini genişletmeğe çalışmışlardır¹⁹. XVII inci yüzyılın sonuna doğru Fransa Selânik'e ilk defa olarak bir konsolos göndermiş (Gleize, 1685-1688), böylece bu limanın ve hinterlandının Fransız ticareti için önemini belirtmişdir²⁰. Daha XVII inci yüzyılın ikinci yarısında 700 000 kişilik nüfusu olan İstanbul ise Avrupalı tüccarların merkezi haline gelmeğe başlamıştı²¹. Bu tüccarlar Türk ekonomisinin gelişmesi üzerinde etki sahibi olmağa çalışmaktaydılar. «Erste Wiener Orientalische Handelskompagnie» (1667 - 1683), «Holanda Doğu Hindistan Kumpanyası»'nı kendine örnek alarak Türkiye'ye daha çok Avusturya endüstri malı ihrac etmeği ve

19 P. Cornevodeanu, Les Marchands, balkaniques, intermédiaires du Commerce entre L'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant la période 1660 - 1714. Birinci uluslararası Balkan ve Güneydoğu Avrupa Tefkikleri Kongresi — Rumen delegasyonunun tebliğlerinin özelleri (ortaçağ), Buc. 1966 sf. II. Bk. A.C. Wood, A History of the Levant Company, Oxford, 1935.

20 N. Svoronos, Le Commerce de Salonique au 18e siècle, Paris 1956. sf. 141 - 145.

21 R. Mantran, İstanbul dans la Seconde Moitié du 17e siècle, Paris 1962. (Bu olay, Yazar tarafından pekçok kerre ve muhtelif vesilelerle belirtilmiştir; bu sebepten belirli sahife numaraları vermiyoruz.)

buna karşılık Habsburg İmparatorluğuna ipek, pamuk, yün, meşin ve deri gibi Türk malları ithal etmeği kendisine amaç edinmişti²².

Böylelikle, gelişmiş Avrupa devletlerinin Türkiye ve özellikle Balkan eyâletlerindeki çıkarları, XVII inci yüzyılı sonuna doğru yavaş yavaş daha yoğun bir hal almağa başlamıştı. Bu çıkarlar türlü iç ve bazı dış faktörler (büyük coğrafi keşifler sonunda geniş bir dünya pazarının teşekkül etmesi v.s. gibi) tarafından sınırlanmışlardı. İç kapitalist gelişmesi henüz çok ileri bir dereceye gelmediğinden, Avrupa ekonomisi genellikle Türk ekonomisi içinde hâkim bir rol oynayamazdı. Öte yandan söz konusu edilen dönemde, Osmanlı İmparatorluğunun Uluslar-arası durumuyla iç durumu da yabancı ticaretin bu ülkeye nüfuz etmesi için elverişli değildi. Aşağı yukarı XVII inci Yüzyılın başlarına kadar Türkiye Uluslar-arası otoriteye sahip güçlü bir merkezî devlettir²³. İdareci çevreler iç ve dış sarsıntılardan korkmamaktaydılar. Şu âna kadar elimizde bulunan araştırmalar göstermektedir ki Balkan yarım adasının Türk orduları tarafından fethini tâkip eden ilk yıllar geçtikten sonra, devamlı savaşlara rağmen, Balkanlar'da eski ikâmet merkezleriyle yeni merkezlerin bazılarında, şehir ekonomisi yeniden bir canlanma göstermiş ve şehirlerdeki nüfus artmıştır. Bu andan itibaren şehirlerde oturan nüfusun ihtiyaçları mahallî zanaatkârların yaptıkları üretim ile karşılanmağa başlamıştı. İç ticaret ve genel olarak, Balkan şehirlerindeki mal-para münâsebetleri mahallî pazarların teşkilâtlanmasını ve şehir ile ona yakın köyler arasındaki ticarî mübadeleleri kolaylaştıracak derecede gelişmişti. Bu bakımdan XVI ve XVII inci yüzyıllarda Sofya ve civarındaki yerlerin ekonomik hayatı çok manidardır²⁴. Bulgar toprakları üzerinde bulunan vergiye tâbi şehir nüfusu hakkındaki bazı veriler şehirlerin bu bölgede önemli bir içtimâî ve iktisadî rol oynadığını göstermektedir²⁵.

22 H. Hassinger, «Die erste Wiener orientalische Handelskompanie, 1667-1683» *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 34 Band, H. I, S. 15.

23 A.D. Novicev, *Turcija, kraikvoja istorija* (Türkiye, Kısa Bir Tarih), Moskova 1965, sf. 36. ve devamı.

24 St. Golabov — H. W. Duda, *Die protokollbücher des Kadiamtes*, Sofia, München 1960.

25 N. Todorov, «Po njakoi voprosi na balkanskija grad prez 15 - 17 v.» (15-17 inci yüzyıllarda Balkan şehirlerinin bazı meseleleri), spis. *Istoriciski pregled*, god. 18, 1962 g., kn. I. Bu makalede Türk bilim adamlarının hemen hemen bütün etüdlerine temas edilmiş olduğundan, burada bunları tekrar zikretmiyoruz.

Gerçekte, XV inci ve XVII inci Yüzyıl arasında Balkan yarım adasında şehir hayatının önemli bir şekilde yaygın oluşu, Türk feodalizminin en esaslı çizgilerinden biridir. Raguzalı ticaretinin Balkan eyâletlerindeki gelişmesi hakkında elde ettiğimiz bilgilerin basit bir tahlili bize Raguzalı tüccarların faaliyetlerinin sadece onların çabaları ve elde ettikleri imtiyazlar sayesinde kolaylaşmış olmayıp, bunun aynı zamanda, Balkanlardaki şehir ekonomisinden de anlaşılacağı üzere, Türk askerî sisteminin bazı özelliklerinin bir sonucu olduğunu da göstermektedir. Hele iç ticaretin hacmi, gelişmiş mal-para ilişkilerinin varlığı, üretici köylünün kişisel hürriyeti konusunda Avrupa'daki serflerinkinden oldukça farklı bir davranış, Balkan tüccarını, meselâ XVIII inci yüzyılın sonuna kadar Elbe yoluyla, Dresden'den Hamburg'a gönderdiği mallar üzerinden 35 ayrı gümrük resmi ödeyen zamanın bazı Alman Prenslikleri kadar tüccarı vergi yükü altına sokmayan bir Türk vergi sisteminin mevcudiyeti gibi bazı hususlar bu özelliklerin en belirgin olanlarıdır ²⁶. Fakat her türden bir çok engel sebebiyle Türkiye ve özellikle Balkan eyâletlerindeki şehir endüstrisi XVIII inci yüzyılın sonuna kadar gelişkin Avrupa ülkelerinin (İngiltere, Fransa, Hollanda, hattâ Avusturya ve Rusya'daki) şehir hayatı seviyesine erişmesini sağlayacak gelişme derecesine gelmemiştir. Mevcut farka rağmen, Türkiye'nin bu ülkelerle olan ticarî ilişkileri, Türk ve özellikle Balkan ekonomisi üzerinde kötü bir etki yapmamıştır.

Uluslararası mübadeleler paranın mahallî Balkan tüccarlarının elinde temerküzünü, bazı tarım mahsullerinin üretiminin yoğunlaşarak artmasını sağladı. Türkiye'nin dış ticaretinin doğurduğu bu sonuçlar, XVIII inci yüzyıl içinde Balkanlarda bazı iktisadî faaliyet sâhalarının gelişmesini teşvik ettiği gibi paranın temerküzüne ve iç pazarın gelişmesine de yardım etti.

XVIII inci Yüzyılın başlıca niteliğinin Balkan yarımadası ekonomisine önemli değişiklikler getirmek olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Bu değişiklikler, yavaş yavaş ortaya çıkıp gelişmişler, fakat Osmanlı İmparatorluğunun içtimaî, iktisadî ve siyasi evrimini belirlemişlerdir. Bu bakımdan ortaya çıkan çok önemli

bazı problemler henüz aydınlatılmış değildir. Bu arada, özellikle, Türkiye'ye deniz ve kara yoluyla yapılan ithalâta yabancı devletlerin her birinin payı, şehirlerdeki üretimin artışı, imalât sanayiinin Balkanlar'daki gelişme derecesi, yâni Balkanlar'da sahip olduğu topraklar göz-önünde bulundurularak, Türkiye'de kapitalist üretim ilişkilerinin doğması, ticarî sermayenin sahiplerinin kimler olduğu ve bu sermayenin, yeni üretim ilişkilerinin daha sonraki gelişmeleri söz konusu olduğunda ne ölçüde ileriye yönelmiş bir değeri olduğu v.s. gibi hususlar henüz cevaplandırılmamış sorulardır. Pek çok mesele bu geniş problemlerin kapsamına girmektedir. Meselâ, vergilerin cins ve mâhiyeti problemiyle, o devirde Türkiye'de uygulanan resimlerin ve muhtelif vergilerin oranları tam anlamıyla incelenmiş değildir. O zamanlar geçerli olan muhteif para ve ölçüler için de durum aynıdır. Genellikle bu konularda hâlâ pek çok boşluk ve yuzuhsuzluk vardır.

XVIII inci Yüzyılda Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ticarî ilişkileri tarihine yeniden bir göz atalım. Söz konusu edilen problem ve meselelerin bir çoğu dış ticaretin karakter ve hacminde girift bir şekilde ifadelerini bulmaktadırlar. Her şeyden evvel kara ve deniz yoluyla yapılan ithalât ve ihracatı birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Buna ilâveten bu devir Türkiye'si dış ticaretinde belirleyici rol oynayan şu dört esaslî yeni faktör üzerine de dikkatimizi teksif etmemiz lâzımdır: Orta Avrupa devletlerinin Türkiye'nin ithalât ve ihracâtına her geçen gün bir az daha fazla katılmaları, Rusya'nın Karadeniz havzasında güçlenmesi, Rumların ve diğer halkların temsilcilerinin Balkan yarımadası (genel olarak Osmanlı İmparatorluğu) ile Avrupa pazarları arasında yaptıkları geniş aracılık faaliyetleri, çiftlik sahibi Türkler'in yaptıkları önemli tarımsal ürün ihracâtı.

XVIII inci yüzyıl boyunca Leipzig fuarı ve Orta Avrupa'daki Rum kolonilerinin tarihini incelersek, Balkan Eyâletlerinin, Orta ve kısmen de Batı Avrupa ile ticaretlerinin gelişmesi daha iyi bir şekilde ortaya çıkar.

XVI ncı yüzyılın ilk yıllarından itibaren Leipzig fuarı Avrupa'nın Çekoslovakya, Polonya ve Balkan topraklarıyla yaptığı ticarete ihmal edilemeyecek bir rol oynamaya başladı²⁷. Bu fuarın

27 Die Leipziger Messe und Sudosteuroopa, von Leipziger Vierteljahrsschrift für Sudosteuroopa, I. Jahrgang, 1938, No. 4, S. 73.

önemi XVII ve XVIII inci yüzyıllar içinde ve özellikle merkantilist düşüncenin iktisadî hayata hâkim olduğu devirlerde arttı. Avrupa'daki Türk toprakları, bu iktisadî sistemin kapsamına girmediğinden, İmparatorluğun bu bölgesindeki eyâletler Avrupa mallarının sürümü için aranan bir pazar haline geldiler. Leipzig, Batı ile Güneydoğu arasındaki ticarete uygun bir aracı oldu. XVIII inci yüzyılda Leipzig'in, bu bakımdan en yüksek mertebeye ulaştığını görüyoruz. Başlangıçta Galiçya ve Erdel (Transilvanya) Leipzig'den gelen malların deposu haline gelmişti; fakat XVIII inci Yüzyılın başından itibaren Buğdan, Eflâk, Bulgaristan, Yunanistan ve genellikle bütün Türkiye tüccarları, doğrudan-doğruya Leipzig'e gidiyor ve oraya kendi ülkelerinde üretilen malları getirip kendi ülkelerine götürülmek üzere Avrupa malları satm alıyorlardı.

Türkiye'nin Balkan eyâletleriyle Avrupa'nın devamlı olarak yaptığı ticaret için yavaş yavaş iki ana yol belirmeğe başlamıştı. Bunlardan biri Südet ve Karpat dağlarının kuzeyinde, Silezya üzerinden, Galiçya'ya gidiyordu. Bu yol üzerinde bulunan Krakovya, Lvov ve Brody Türkiye'den gelen tüccarlar için iş merkezleri haline gelmişlerdi. Beserabya'ya da Çernoviçe ve Yaş'dan geçip Bükreş istikametine giden ticaret yolları bu şehirlerden başlardı. Mallar buradan Eflâk ve Buğdan'a, Tuna ötesindeki Bulgar ve Sırp topraklarına, hattâ, karayolundan, İstanbul'a gönderilirdi²⁸.

Chemnitz-Reizenheiner adı verilen diğer yol ise Leipzig'den başlayıp, Erzgebirge tepelerindeki geçitleri Bohemya istikametine geçtikten sonra Prag üzerinden Moravya ve Slovakya'ya varıp Bratislava'ya doğru inmekte, orada ikiye ayrılıp Macar Pusztası üzerinden biri Batıya Belgrad'a, diğeri ise Doğu'ya Erdel'e (Transilvanya) gitmekteydi. Mallar buradan Tuna ötesindeki Bulgar topraklarına dağıtılır ve kısmen de İstanbul'a gönderilirdi²⁹.

XVIII inci yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir gelişme göstermiş olan Saksonya tekstil endüstrisinin (manüfaktür endüstrisi) imâl

28-29 Aynı eser, ayrıca bk. A. Mehlan, «Mittel und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit», *Süddeutsche Forschungen*, München, No. 3, S. 96; *Documente privitoare la Istoria Romanilor*. Rapoarte consulare prusiene din Jași și București (1763 - 1844), adunate adnotate și publicate de N. Jorga, Buc. 1897, sf. 10.

ettiği muhtelif cins kumaşlar Leipzig'den ithâl edilirdi ³⁰. Sadece muhtelif kumaş türleri değil, fakat aynı zamanda Balkan tüccarları tarafından ithâl edilen diğer mal çeşitlerini de tek-tek saymak şüphesiz ki zordur. Bulgar arşivlerinde muhafaza edilen ticarî faturalara ve G. Netta'nın kitabından elde ettiğimiz verilere göre aşağı yukarı 100 temel mal çeşidi tesbit ettik. Bu mal çeşitleri içinde başlıca şunları zikretmek gerekir: Muhtelif evsafda kumaşlar, yün müstahinler, pamuklu dokumalar, jakarlı dokumalar, Doğu zevkine göre imâl edilmiş olup «İstanbul» adı verilen Hint bezi (İndiennes), saten, kadın başörtüleri, çoraplar, kâğıd, tuhâfiye eşyası; porselen, cam esya, stearinden imâl edilmiş mumlar, makas, iplik bükme için iğler, tarım araçları ve özellikle sahte ilâçlar ³¹.

Gerçekte, Balkan tüccarları Türkiye'deki halkın ihtiyaçlarına uygun ne ararlarsa, fuar idaresinin bazı raporlarından da anlaşılacağı üzere, Leipzig fuarında bulmaktaydılar ³². Fakat bu raporlarda rakamlar çok ender zikredildiğinden, bunlardan Leipzig'den ithâl edilen malların miktarlarının çıkarılması imkânsızdır. Bu raporlar çoğu zaman, yapılan mübâdeleler, ziyaretçiler v.s. hakkında genel mâhiyette tahminler ihtivâ etmekte, fakat bunların miktarından söz etmemektedirler ³³.

Leipzig fuarında sadece Alman malları satılmamakta idi. Burada Fransız, İngiliz ve Hollanda nişanlı zengin mal çeşitleri de bulunuyordu. 1689 Leipzig fuarı hakkındaki bir raporda fuara gelen Fransız malları miktarının gittikçe arttığını görmekteyiz ³⁴. 1763 yılında Almanya'ya yapılan İngiliz ihrâcâtının dörtte üçü doğrudan-doğruya Leipzig fuarına gitmekte idi ³⁵. Bu malların büyük kısmı da Güneydoğu'ya ve özellikle Türkiye'nin Balkan eyâletlerine akıtılmaktaydı.

30 R. Forberger — *Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1958, S. 301.

31 Tafsîlât için bk. V. Paskaleva; *Wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen Bulgariens zur Stadt Leipzig vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Russisch-Türkischen Krieg, 1877/78. Jahrbuch für Geschichte der U D S S und der Volksdemokratischen Länder Europas*, B. 6, Leipzig 1962, S. 391.

32 G. Netta, *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen*. Zürich 1920.

33 Leipzig'deki arşiv ve kütüphaneleri tetkik ederken adı geçen raporları bulmağa çalıştık. Ancak, Leipzig Fuarı hakkındaki arşiv malzemesinin büyük bir kısmının 2. Dünya Savaşı sırasında tahrib edilmiş olduğunu üzümlere müşahede ettik.

34-36 *Die Leipziger Messe und Südosteuropa* s. 76.

Böylece Leipzig fuarının gelişmiş Batı ülkelerinde üretilen pek çok sayıda malın Türkiye'ye sevkedildiği bir merkez hâline girdiğini görüyoruz. Bu ülkeler kendi aralarında, malların kalite, miktar ve fiyatları bakımından rekabete başlamışlardı. XVIII inci yüzyılın başında, «Leipzig» malı (ya da «Lipinskanska») adı altında Batı Avrupa sanayii malları Doğu'ya akmağa başladı. Bu sırada genç Alman, özellikle Saksonya ve Avusturya (başta Bohemya mintikası olmak üzere) imalât sanayii, Avrupa pazarlarında ağırlıklarını gittikçe hissettiren İngiltere, Fransa ve kısmen de Holanda ile yaptığı rekabette onlarla aynı seviyeye gelebilmek için kendini Doğu tüccar ve tüketicisinin zevk ve ihtiyaçlarına göre ayarlamağa çalışıyordu. Bazı Sakson ve Avusturya malları üzerine, müşterilerin dikkatini daha çok çekebilmek için, İngiliz etiketlerinin yapıştirildiği bile oluyordu ³⁶.

Leipzig menşeli bir vesikada, 1747 yılında Türkiye'den gelen tüccarların satmak için getirdiklerine kıyasla on misli daha fazla Avrupa malı aldıkları söylenmektedir ³⁷. Bir çok malları kredi ile aldıkları için tüccarların işi daha da kolaylaşıyordu ³⁸. XVIII inci yüzyıl Leipzig fuarları hakkında verilen bilgilerde, pek çok kere; kredi miktarının yapılan muâmelelerin bir fonksiyonu olduğu söylenmektedir. Tüccarlar kendi aralarında tanışıyor, ve birbirlerine itimad ediyorlardı. Leipzig fuarına millî kıyafetleriyle zaman zaman gelen Balkan tüccarları, buraya özel bir renk katmaktaydılar. Bu hususu Goethe «Gerçek ve Şiir» adlı eserinde zikretmektedir ³⁹.

1726 yılında kurulan «Dresden özel ticaret komisyonu» nun raporlarının hemen hepsinde, haklı olarak, 1729—1831 devresinde Güneydoğu ticareti olmadan Leipzig fuarının zamanın dünya ticaretinde bu kadar büyük bir şöhrete ulaşamayacağı belirtilmektedir ⁴⁰.

Balkan eyâletleri ve genel olarak Türkiye ile Orta Avrupa arasındaki ticarî ilişkilerin gelişmesinde Viyana ihmâl edilemeyecek bir rol oynamıştır. XVIII inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu ticaretinin daha çok genişletilmesine yönelik Viyana sarayının merkantil ticaret politikası, Pasarofça barış andlaşmasının imza-

37-38 Aynı eser, sf. 78 - 79.

39 *Aus meinem Leben, Wahrheit und Dichtung, Goethe's sämtliche Werke in Vierzig Bänden*, Stuttgart 1855, B. 2, s. 35.

40 *Die Leipziger Messe...*, s. 79.

lanmasından sonra daha da belirli bir hal aldı⁴¹. Bu andlaşma uyarınca, her iki ülke tüccarlarına da öncelik ve imtiyazlar tanınmıştı. Ancak bunlardan daha çok Türkiye tüccarları ve özellikle Rumlar istifade etmişlerdir. Bütün Orta Avrupa'da, Türkiye ile ticarî mübâdeleler yapmak için kurulan Rum koloni ve ticaret kumpanyalarının önemi meselesi işte burada meydana çıkmaktadır. Bu mesele hakkında mevcut literatür ve bunun en iyi genelleştirildiği E. Turczynski'nin 1959 da neşredilen «Kral I inci Othon'un tahta çıkmasına kadar Rum — Alman kültür ilişkileri» adlı kitabı sayesinde bu kolonilerin sayısının XVIII inci yüzyıl başından beri kayda değer bir şekilde arttığını biliyoruz⁴². Bunlar bütün Habsburg İmparatorluğuna, Saksonya ve Prusya toprakları içine dağılmışlardı. Balkan eyâletlerinin muhtelif yerlerinden gelen «Türk tüccarları», özellikle Avusturya'da önemli imtiyazlardan yararlanıyorlardı. İçlerinden bazıları âileleri ile birlikte yabancı ülkelere temelli yerleşip yabancı uyruğuna geçiyorlardı. Oysa diğerleri bu ülkelere zaman zaman gelmekte idiler. Bu süreç XVII inci Yüzyılın başlarından itibaren başlamıştı. Teselya ve Epir Rumları Orta Avrupa pazarlarıyla ticarî ilişkiler kurulmasının öncülüğünü yapmışlardı. Bunların arkasından Arumenler, Sırlar, Bulgarlar ve Eflâklılar gelir. 1767 de Viyana'da yapılmış olan resmî bir istatistiğe göre, Avusturya başkentinde toplam olarak 268 «Türk tüccarı» faaliyette bulunmaktaydı⁴³. Bunların zikredildiği uzun listede askerî ve dinî rütbeleri olan 13 Türk'ün adının da bulunduğunu eklemek ilginç olur. Bunlardan meselâ Asya menşeli Molla Hüseyin, ilk defa 1751 de Zemun yakınlarında hududu geçmiş ve 1761 den itibaren de Türkiye'ye hiç dönmemiştir. Molla Hüseyin, Viyana'da, içindeki mallarla birlikte, 6 depoya sahipti; bu ise onun zengin bir tüccar olduğunun işaretiydi. 1754 de Viyana'ya yerleşmiş olan Molla Hasan'm ise, 4 deposu vardı. Bazı yazarlara göre XIX uncu asrın başında Viyana'da 80 tane «Türk» toptan ticaret firması mevcut olup bunların her birinin 10.000 Flöri civarında sermayesi vardı⁴⁴.

41 H. Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien-Leipzig 1907 s. 298f.

42 E. Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*. München 1959, s. 1-43.

43 V. Popoviç, *Les Marchands ottomans à Vienne en 1767. Revue historique du Sud-Est Européen*, Bucarest 1940/17.

44 J. Pezzl; *Neueste Beschreibung von Wien*. Wien 1822, 6. Aufl. s. 345.

Gerçekte, bu ticarî müesseselerin faaliyetlerinin tamamı Viyana devlet arşivlerinde (Hofkammerarchiv) saklanan muazzam arşiv malzemesine yansımış bulunmaktadır. Daha uzun bir zamanı kapsıyacak şekilde bu belgelerin önemli bir kısmını tahlil ederek Türkiye ile Avusturya arasındaki ticarî mübadelelerin önemi hakkında bazı temel sonuçlara vardık. Her şeyden önce bu mübâdeleler 1750 den 1812 ye - gerçekte Napolyon devrinin sonuna kadar uzanan dönemde hissedilir derecede gelişmişlerdir. «Türk» tüccarlarına yahut, başka bir deyimle, «Rum» veya «Sırlar»'a (Reizen) Marie—Thérèse hükûmeti özellikle müsait davranmaktaydı. «Doğu ticareti» ile ilgili gümrük resimleri (muhtelif cins mallar için) devamlı olarak indirilmekteydi. Malların cinsini tasrih eden çok sayıda belge ve gümrük târifesinin mevcut bulunması sebebiyle, ithal ve ihraç malların ne gibi çeşitleri olduğu anlaşılabilir. İhmâl edilemeyecek sayıdaki kumaş nünunelerine göre de, Türkiye ye ithal olunan Avusturya, hattâ İngiliz dokuma mamûllerinin evsaf, renk ve fiyatlarını tesbit etmekteyiz. Hattâ bu sayede, 70 yılı kapsayan bir dönem için Avusturya endüstrisinin muhtelif kollarının gelişmesini de bir çok bakımlardan tâkib etmek mümkündür. Aynı şekilde Türkiye'den Avusturya'ya ithal edilen malların mâhiyetleri de anlaşılabilir.

Bütün belgelerde Doğu ile ticaretin canlandırılmasında yegâne aracının, kendilerine yardım edilmesi gereken, Türk tüccarları olduğu hususu belirtilmektedir. Bundan başka, bu belgelerde, ticaret dengesinin Türkler için aktif olduğu, yâni bunların daha çok Doğu malı satarken, Türkiye'ye daha az mal ithal ettiklerini gösteren pek çok veri mevcuttur. Yine bu belgelerde pek çok kere Türk pazarlarında Fransa, İngiltere ve Hollanda arasındaki rekabet ile, Avusturya endüstrisinin Balkan pazarlarında birinci sırayı işgal edebilmesi için alınması gerekli tedbirler de belirtilmektedir. XVIII inci asrın son yıllarında Türkiye'nin Balkan eyâletlerine doğru ilerleyen ve, o devir için çok tehlikeli olmasa bile, diğer ülkeler için bir rakip olmağa başhyan Rus ticaretinin müdâhalesi belirmiştir. Bu türden mülâhazaları, Avusturya tarafından Doğu ticaretinin gelişmesini izlemekle görevlendirilmiş olan «Ticaret Komisyonları»nın (Kommerzkommissionen) pek çok raporunda bulmaktayız. Avusturya'dan ithal edilen en kârlı mallardan biri de, bütün Osmanlı İmparatorluğuna dağılmış olan, «Marie-Thérèse» talerleriydi⁴⁵⁻⁴⁶.

Avusturya — Türk ticarî mübâdelerinin Türk uyruklu kimse-ler tarafından yapılmasına rağmen Avusturya hükümet çevreleri Türkiye ile olan ticarî ilişkilerin Avusturya Kumpanyaları tarafından geliştirilmesini istiyorlardı. Baron von Fries'in 1 Ağustos 1777 de, Avusturya malları ile yüklü ilk gemiyi Karadeniz'e göndermesi Avusturya belgelerinde büyük bir sevinçle zikredilmektedir ⁴⁷. 1783 te Tuna üzerinde yolculuğa başlayıp, Karadeniz'e kadar varan ve oradan Kherson'a doğru yola çıkan, Willeshovan kumpanyasına ait «Donua» adlı ilk geminin hareketi merâsimlerle kutlandı ⁴⁸.

Avusturya hükümeti, Trieste üzerinden Türkiye ile yapılan deniz ticaretine de, aynı şekilde, özel bir dikkat gösteriyordu ⁴⁹. Sâhil şehirleri için yapılan 1719 Magna Charta'sı sayesinde Trieste ve Fiume Avusturya İmparatorluğunun serbest limanları oluyorlardı. Bu tarihten itibaren Trieste'deki Rum kolonisi hızla büyüdü ve Avusturya'nın Yunanistan, Balkan eyâletleri ve genel olarak Türkiye ile yaptığı deniz ticaretinde önemli bir aracı oldu ⁵⁰.

Rum ticaret kumpanyaları, özellikle Erdel'de (Transilvanya) çok faaldiler. Bu kumpanyaların Braşov ve Sibiu'da muhafaza edilen arşivleri, Eflâk Prenslüklerinden geçerek, Sırp ve Bulgar ülkeleriyle ve bu ülkelerle İstanbul arasında yapılan Orta Avrupa

tate, türkische Untertanen und deren Handel in genere, *Kommerz Litorale*, Fasz. 132/1, rote Nr. 680, Fasz. 132/1, rote Nr. 681, Fasz. 132/1 rote Nr. 682, 683, 684, Fasz. 34, rote Nr. 955, Fasz. 128, rote Nr. 928 u.a. Bunlara *Staatsarchiv, Abteilung I, Türkei* v. 25 u. 26, *Österreichische Handel in der Levante in 18. Jahrhundert*'deki malzemeleri de ilâve etmek gerekir.

46 Bu konularda teferruat için bk. V. Paskaleva; Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert, *Österreichische Osthefte*, 1966-heft 2.

47 Staatsarchiv, Wien, I Ableitung. Türkei 5, 25 Factura über die Waaren, welche Herr Baron v. Fries den ersten August 1777 mit dem ersten Schiff nach den Schwarzen Meer expedierte hat.

48 H. Halm; Donauhandel und Donauschiffahrt, von den österreichischen Erblanden nach Neurussland (1783), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 1954, B. 2, H. Is. II.

49 F. X. von Neumann -- Schallart, *Österreichs maritime Entwicklung und die Hebung von Triest. Eine volkswirtschaftliche Studie*, Stuttgart 1882, s. 16 f.

50 Devlet Arşivleri ile Trieste şehri arşivlerinde Rum kolonisinin tarihi ve genel olarak 18. inci yüzyılın ikinci yarısında Avusturya'nın Türkiye ile ticareti hakkında pek çok malzeme mevcuttur. Ayrıca bk. P. Grosser, *Österreiches Levantehandel über Triest (1740 - 1790)*. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 1954, Nr. 7, s. 120 - 130.

malları ticaretini fevkalâde açık olarak ortaya çıkarmaktadır ⁵¹. Bu malzemeler, aynı yoldan Avusturya'ya yapılan Türk ihracâtı hususunda da fevkalâde bir önemi hâiz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu arşivler bize Türk pamuğu ticareti hakkında - İzmir pamuğu kadar, büyük miktarlarda yapılan Serez pamuğu satışları hakkında da - pek çok bilgi vermektedir. Saksonya endüstrisi gibi Avusturya endüstrisi de bol miktarda Türk pamuğu ile beslenmekte idi.

XVIII inci Yüzyılın ikinci yarısında pamuk ticareti büyük bir gelişme gösterdi. Belgelerde, muhtelif pamuk türleri zikredilmektedir: «Köy pamuğu» (rustique), kesmen, yüksek kaliteli «usuri», «karakaçan», «hamik», «liton» v.s. gibi. Pamuk en fazla Serez (Makedonya) dolaylarından getirilmekte idi. Pamuk ticareti son derece canlı olup tüccar mektuplarından da anlaşılacağı üzere, 1781 deki veba salgını sırasında şehirde her gün yüze yakın insan ölürlen, bile yavaşlamadı. Pamuk, çoğunlukla Zemin üzerinden Braşov'a ithal ediliyor ve Serez ile Zemin arasındaki mesâfeyi 18 günde katediyordu. «Pamuk yolları» Tuna şehirlerinden Avusturya'ya doğru ışık huzmeleri gibi uzanıyorlardı. Meselâ bir mektuptan, Serez'den Sviştov'a nakledilen pamuğun bir ölçüsünün 19 kuruş, Vidinde 17 kuruş, Belgrat'da 30 kuruş, Niş'te 13 kuruş olduğunu öğreniyoruz. Bu kârlı ticarete önemli sayıda Bulgar iştirâk etmekte idi ⁵². Bu konuda yine sık sık Hacı Memiş Ağa, Niğbolulu Molla oğlu Halil Ağa gibi Türk tüccarlarına da rastlanmaktadır.

Bulgaristan'dan satın alınan mallar arasında yün önemli bir yer işgal etmekte idi. Yün, Sviştov, Niğbolu ve Vidin'den gelmekte idi. Niğbolu ve Sviştov yünden başka (patzakina denilen) özel bir fundadan çıkarılan kıymetli bir boyanın satıcısı idiler. Bu boya

51 Bu belgelerin önemli bir kısmı D. Limona ve E. Limona'nın zengin muhtevah özetlerinde tasvir edilmiştir. D. Limona ve E. Limona; **Catalogul documentelor grecești**, vol. 1-2, București 1958-1959. Ayrıca bk. D. Limona; **Catalogul Archiva Companiei negustorilor din Sibiu** (Bükreş Devlet Arşivindeki yazma).

52 V. Paskaieva; *Avstro-balgarskite targovski vrazki v kroja na 18. v. i v. nacaloto na 19. v.* (18.inci yüzyılın sonunda ve 19.uncu yüzyılın başında Avusturya - Bulgar ticari bağları), spis. **Istoriceski pregled**, god. 14, 1958 g., kn. 5; K. Veliki; *Za targovijata na balgarskite gradove Avstrija v kraja na 18 i nacalato na 19 v.* (18.inci yüzyıl sonu ve 19.uncu yüzyıl başında Bulgar şehirlerinin Avusturya ile ticareti hakkında), spis. **Istoriceski pregled**, god. 15, 1959, kn. 6.

çok revaçta olup Eflâk'a olduğu kadar Avusturya'ya da ihrâc edilmekte idi.

Çok sayıda belge de, az verimli seneler (meselâ 1791 de) fiyatı hızla yükselen ve çok aranan bir mal olan, balmumu ticaretiyle ilgilidir.

Balkan eyâletlerinin, Braşov ve diğer Erdel (Transilvanya) şehirleriyle ticareti, 1830 da, Edirne barış andlaşmasından sonra, Tuna ve Karadeniz ticareti için yeni imkânlar ortaya çıkmasıyla, çöküş dönemine girdi. Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ticarî mübâdeleler Rumen Prenslikleri lehine olarak azalmağa başladı.

İstatistik ilminin o zamanki durumu icabı, veriler çok genel olduğundan, belgelerin bolluğuna rağmen XVIII inci Yüzyılın bütünü için Avusturya'ya yapılan ithalât ile bu ülkeden yapılan ihracatı yüzde olarak hesaplamak çok zordur. Bu husûs Avusturyalı çağdaş iktisat tarihçileri tarafından da pek çok kereler belirtilmiştir⁵³. Habsburg İmparatorluğunun muhtelif eyâletleri arasında, haklarında ancak parça parça bilgiler elde edebildiğimiz pek çok gümrük duvarı mevcuttu. Bununla birlikte, diyebiliriz ki, genel hatlarıyla, XVIII inci yüzyılın sonuna kadar Orta Avrupa'ya yapılan Türk ithalâtı çok yoğun idi. Meselâ aynı bölgeden Türkiye'ye yapılan ihrâcatdan 3 defa daha fazlaydı⁵⁴. Buna karşılık, diğer yıllarla ilgili başka belgelerde Orta Avrupa'dan Türkiye'ye yapılan ihracatın arttığını görüyoruz. Sonuç olarak ithalât ve ihracat arasında pek büyük açıklar olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Bir yandan gelişmekte olan Alman, Avusturya ve Çek hafif endüstrilerinin pamuk, yün ve deri gibi ham maddelere ihtiyacı olması ve bunların üretiminin Türkiye'de artmakta oluşu, diğer yandan ise, İngiltere ve Fransa'nın I inci Napolyon'un tahta çıktığı sıralardaki seviyesine ulaşmamış olsa bile, Habsburg İmparatorluğunun sınaî gelişimi, bu endüstrilerin ürettiği malların Balkan pazarlarına alınmasına ve buralarda Fransız ve İngiliz mallarıyla rekabet etmesine

53 H. Hassinger; Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Forschungen zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, B. 6 - Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert herausgegeben von Fr. Lütge, München, 1964, s. 63 ff. ve G. Otruba, *Der Aussenhandel Österreich unter bes. Berücksichtigung Nieder-Österreichs nach der älteren amtlichen Handelsstatistik*, I, Wien 1950.

54 H. Hassinger, adı geçen eser, sf. 89.

sebepl olmaktaydı ⁵⁵. Bize göre, XVIII inci yüzyıl içinde Orta Avrupa'ya yapılan Türk ihracatı ile Orta Avrupa'dan Türkiye'ye yapılan ithalât arasında Türk ekonomisinin aleyhinde olmayan bir denge mevcuttu.

Gözününde bulundurulan dönemde, Rusya ve Orta Avrupa devletlerinin Türkiye ile olan ilişkilerini genel hatlarıyla çizmeden önce, dikkatimizi bazı Balkan ülkelerinin bir takım İtalyan cumhuriyetleriyle yaptıkları ticarî mübâdeleler üzerine teksif etmemiz gerekmektedir. Meselâ, XVIII inci yüzyıl içinde İškodra Sancağının Venedik'le olan ticareti çok canlı idi ⁵⁶. Arnavutluk yününün % 60 m. tabaklanmış derilerinin % 81 ini, ürettiği balmumunun % 70 ini v.s. İškodra üzerinden Venedik'e ihraç ediyordu ⁵⁷. Bu tarımsal ürünlere karşılık, Arnavutluk sanayi malları ve bu arada Venedik, Ancona ve Trieste kumaşları ithal ediyordu.

XVIII inci Yüzyılın ortalarına doğru Buşatlı Mehmed Paşa İškodra'nın dış ticaretinde önemli bir rol oynamakta idi. Mehmed Paşa sermayesini ticarete ve gemiciliğe yatırmıştı.

Mehmet Paşa, Arnavutluğun büyük çiftlik (Aciftligs) sahip lerinden biriydi. Çiftliklerinde, pazara sevkedilmek ve, özellikle ihraç edilmek üzere çok büyük miktarlarda tarımsal ürünler üretilmekteydi. Draç'taki Venedik konsolosu S. A. Fontana, 1765 yılı civarında Mehmed Paşa'nın çiftliklerinde piriñç üretiminin inanılmayacak derecede arttığını ve bununla bütün Venedik bölgesinin beslenilebileceğini yazmaktadır ⁵⁸). Buna paralel olarak Mehmed Paşa pamuk ziraatini de geliştirmiş ve malların ithal ve ihracı için 4 gemi ısmarlamıştı. Oğlu Buşatlı Kara Mahmud Paşa da (1776—1796) babasının bu iktisadî faaliyetlerini 20 sene devam

55 G. Otruba, *Die Wirtschaftliche Bedeutung Böhemens und Mährens im Spiegel der ältesten Österreichischen Handelssstatistik*. (1790-1839) ve H. Hassinger, *Die Anfänge der Industrialisierung in den böhmischen Ländern*. Bk. *Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum*, B. 2, München 1961, s. 153 u. da neşredilen iki makale; A. Klima, *Manufakturni obdori v. Cechach* (Das Manufakturzeit alter in Böhmen) Prag 1955.

56 St. Naci; *Kreth fregetise se sanhakut te shkodres me republiken e Venedikut gjate shekullit te 18*. (18.inci yüzyılda İškodra sancağının Saht-Marc Cumhuriyetiyle ticareti.), *Buletin Universitetit shtetedor te Tiranës*, seria shkenrat shogerore, Tirana, 17, No. 1, sf. 3.

57 Aynı eser, sf. 25.

58 Aynı eser, sf. 43.

ettirmiştir. Babası tarafından yapılan ihracata kıyasla, Kara Mah-mud, deri ihracatını 3 misline çıkarırken, yün ve balmumu ihraca-tını da 2 misli arttırmıştır ⁵⁹.

Yukarıdaki veriler bize, XVIII inci Yüzyılda ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında, Türkiye'de çiftlik ekonomisinin pazar ve bu arada ihracat için üretimde bulunduğu vâkıâsını açık ça ispatlamaktadır. Pazarda geçerli olan ekonomik kanunlar (arz, talep v.s.) herhangi bir tarımsal üretim dalının genişleme ya da daralmasını, karşılıklı olarak, etkilemekteydiler.

Balkan ticaretinde, bir takım başka rakiplerin ortaya çıkma-sıyla, İtalyan cumhuriyetlerinin ve Ragusa'nın rolü tedricen, kay-da değer derecede, azaldı ve XVIII inci yüzyılın sonuna doğru önemini hemen - hemen tamamen kaybetti ⁶⁰. Rusya, Türkiye'de ekonomik ve politik pozisyonlar elde etmek için yapılan mücade-lede başlıca rakiplerinden biri olarak ortaya çıktı.

XVIII inci Yüzyılın ilk yıllarında Rusya henüz bir tarım ülke-si olmasına rağmen, ekonomisindeki kapitalist unsurlar gittikçe artarak gün ışığına çıkmağa ve daha net bir şekilde gelişmeğe başlamışlardı. Asrın ortalarına doğru Rusya'da, imalâthane tar-zında, önemli bir endüstri kurulmuştu. XVIII inci yüzyılda Rus maden endüstrisinin üretimi bazı Avrupa devletlerinininkini aşmak-taydı. Rusya'da üretilen demirin yarısı ihracata tahsis edilmişti. Volga, Dniester ve Don nehirleri Rusya içlerinde ve özellikle Gü-neydeki endüstri ve tarım bölgelerinde üretilen malların Kara-deniz'e sevkedileceği tabii kanallar durumunu arz ediyorlardı.

1770—1771 yıllarındaki askerî harekât sonunda Rus ordusu Beserabya, Buğdan, Eflâk'ı işgal etmiş ve Tuna kıyılarına var-mıştı. Rus ordusu Kafkasya'da da bazı başarılar elde etmiş ve burada da birkaç şehir zaptetmişti. 1774 de Küçük Kaynarca ba-rış andlaşması imzalanmıştı. Buna göre, Karadeniz ve Boğazlar, Rus deniz ticaretine açılyordu ⁶¹. Rus tüccarları, Osmanlı İm-paratorluğu dahilinde diğer Avrupa ülkeleri tüccarlarıyla aynı hak ve imtiyazlara sahip oluyorlardı. Rusya ve Türkiye arasında karşılıklı ticarî ilişkilerin düzenlenmesi Karadeniz ticaretinin geliş-

59 Aynı eser, sf. 52.

60 V. Vinaver; *Dubrovnik i Turska u 18 veku*. (18.inci yüzyılda Dubrovnik ve Türkiye), Beograd 1960.

61 E.I. Drujinina; *Kutchuk - Kainardjiiskiy Mir* (Küçük Kaynarca Barışı) Moskova 1955.

mesini ve genel olarak Doğu ve Batı Avrupa arasındaki kadar, Avrupa ile yakın Doğu ülkeleri arasındaki iktisadî ilişkilerin genişlemesini de teşvik etmiştir ⁶². Çeyrek yüzyıl içinde Karadeniz'deki Rus ticaretinin muâmele hacmi fazlasıyla artmıştır ⁶³. Günümüzde bu tempo belki fazla hızlı gözükmeyebilir; fakat bu dönemde sâhil şehirlerinin ve Karadeniz Rus ticaret filosunun kurulmağa henüz başladığını hesaba katacak olursak, bunun zamanına göre, Karadeniz ticaretinin gelişmesinde ileriye doğru atılmış önenli bir adım olduğunu görürüz.

Karadeniz'in, (Rusya'daki) Güney kıyılarının sosyal ve ekonomik bakımlardan ilerlemesi, Bulgar kıyılarına yeni Rus limanlarına ve İstanbul ile yapılan mübadelelere daha dolaysız bir şekilde bağlayarak buralardaki ticarî mübâdelelere yeni bir hız kazandırdı ⁶⁴. Küçük Kaynarca barış andlaşmasının imzalanmasından kısa bir müddet sonra, yabancı gemiler Karadeniz kıyılarına doğru yol alıyorlar ve bütün limanlarda ticarî mübadeleler net bir artış kaydediyorlardı ⁶⁵. Endüstriyel bakımdan hızlı gelişen Avrupa ülkelerinin büyük miktarda tarımsal ürüne ve özellikle buğdaya ihtiyaçları vardı. Bunlar bu ürünleri büyük miktarda Karadeniz yoluyla, Rusya ve Türkiye'den ithal ediyorlardı. Karadeniz şehirlerinde, kumaş, şeker ve diğer sömürge ürünlerinin ithâli de yoğunlaşmıştı.

Rusya, özellikle 1774 den sonra, Karadeniz'den başka, karayoluyla da Balkan ülkeleriyle (Eflâk ve Buğdan) ticarî mübâdelelerde bulunuyordu ⁶⁶.

Bununla birlikte, Rus - Türk ticareti, XVIII inci Yüzyıl sonuna kadar, hâlâ yavaş bir tempo ile gelişmekte idi. Fakat 1783 Türk - Rus ticaret andlaşmasının imzalanması üzerinden henüz on yıl geçmişti ki Karadeniz ticareti yeni bir darbe yedi. Napoleon'un Mısır seferiyle (1796) başlayan Fransız - Türk harbi sırasında Bo-

62 O.P. Markova; *Rossija, Zakovkazyje i mejdunarodnye cfnochenija v 18 veke* (18.inci yüzyılda Rusya, Kafkasya ve uluslararası ilişkiler), M. 1966.

63 E.I. Drujinina; *Severno Pritchernomorie, 1775-1800* (Kuzey Karadeniz Havzası, 1775 - 1800), Moskova 1959.

64 V. Hadzinkolov, Adı geçen eser, sf, 61 ve devamı.

65 A.V. Fadeev; *Rossija i Vostotchnyi krizis 20-h godov 19 v.* (19.uncu yüzyılın ilk 20 yılında Rusya ve doğu buhranları), Moskova 1958, I.inci bahis.

66 C. Şerban; *Relatii comerciale romino-ruse in secolul al 18 lea (pina la 1774)*, vol. «Relatii romino-ruse», Bucureşti 1962, sf. 67.

ğazlar, yabancı ticaret gemilerine kapatıldı. Bu olaydan dolayı Karadeniz havzasındaki ticarî mübadelelerde bir azalma oldu.

Şüphesiz ki Türkiye ile ticarî mübâdele husûsunda en kuvvetli ve iktisâden en çok gelişmiş olan rakip ülkeler İngiltere ile Fransa idi. Bu birinci ülke için, XVIII inci Yüzyılda Türk - Fransız ticarî mübâdelelerini ayrıntılarıyla ortaya çıkaran, literatür mevcutken, aynı dönemde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuyla yaptığı ticaret için başlıca dolaylı kaynaklara, yâni Fransız, Avusturya ve Alman diplomatik raporları, İngiltere'nin Doğu ticareti üzerinde yazılmış, genel mâhiyette İngiliz eserlerine göre hüküm vermeğe mecbur kalıyor, İngiliz konsolos raporlarından yararlanamıyoruz. Gerçekten, şu anda en az incelenmiş olan belgeler İstanbul'daki İngiliz diplomatik temsilcilerinin verdikleri bilgilerdir. Herkesçe malûm olduğu üzere, XVIII inci Yüzyıl boyunca, İngiltere hemen hiç kesintisiz olarak Türkiye'ye diplomatik temsilciler göndermiştir ⁶⁷. Elimizde mevcut olan liste ve endekslere göre, İngiliz devlet arşivlerinde (Public Record Office) sadece iki kısımda (F.O. 78 ve F.O. 195) Türkiye hakkında, Foreign Office'in bağımsız bir teşkilât hâline geldiği 1782 tarihinden itibaren başlayan, malzemeler bulunduğunu biliyoruz ⁶⁸. 1782 den önceki döneme âit hususlardaki İngiliz belgeleri söz konusu olunca daimâ bilgisizlik içinde kalıyoruz. Bu belgeler, şüphesiz ki bize bu dönemdeki Türk ticareti hakkında çok önemli veriler sağlayabileceklerdi.

İstanbul'un, XVIII inci Yüzyıl içindeki, ithalât ve ihrâcâtı hakkında özel bir etüd yapılmamış olduğu göz önünde tutulacak olursa, Avrupa devletlerinin Balkanlara nüfuz etmelerinin en güzel örneği Selânik dış ticaretinin tarihi olmaktadır. Gerçekten de yıllar boyu en çok etüd, özellikle Ege denizi üzerindeki bu liman için yapılmıştır.

Bilinen bütün veriler, XVIII inci Yüzyıl boyunca - 1789 ihtilâline kadar - Fransa'nın, Türk dış ticaretinde genellikle birinci yeri işgal ettiği gerçeğini bize münakaşa edilmez bir şekilde göstermektedir ⁶⁹. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğuna yapılan Fransız it-

⁶⁷ Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648), Bd. 2 (1716 -1763), 1950, s. 168.

⁶⁸ Hr. Hristov; Dokumenti za balgarskata istorija v angliski archivi (İngiliz arşivlerindeki Bulgar tarihi hakkında belgeler), spis. Istoriceski pregled, god. 21, 1965, No. 3, p. 130.

halâtı 4 misli artmıştır ⁷⁰. Yine bu dönem süresince, Marsilya Ticaret Odası, Doğu ile ekonomik ilişkilerin genişlemesini teşvik etmiş ve Türkiye'ye gönderilen konsolosların işinin ehli kimseler olması için ihtimam göstermiştir. 1700 yılında, Fransız hükümeti, Selânik ve İstanbul'dan başka, Kavala'ya da bir konsolos göndermiş, 1718 yılına doğru ise bir tüccar İstanbul'daki bir Fransız ticaret firmasının Edirne temsilcisi olmuştur ⁷¹). Böylece Fransız ticareti yavaş - yavaş Türkiye'nin Balkan eyâletlerinin iç kesimlerine doğru yönelmeğe başlamıştır. Selânik, Fransız mallarının deposu hâline geldi. Bu mallar, Güney - Batı ve Güney'deki Bulgar bölgelerine, Bosna'ya, Sırbistan'a, Eflâk topraklarına ve hattâ Avusturya'ya kadar dağılmakta idi ⁷²). Edirne'ye yerleşmiş olan Fransız tüccarları ve İstanbul Fransız ticaret firmalarının temsilcileri, Uzuncaova ve İslimye (Sliven) panayırlarını ziyaret etmekte ve orada önemli muâmeleler yapmakta idiler ⁷³). İngiliz mallarının daha ucuz olmalarına rağmen, Fransız malları kalitelerinden dolayı çok revaçta idiler. Güzel Fransız dokumaları Osmanlı İmparatorluğunun her yerinde aranılan bir mal olmuşlardı.

İstanbul'daki Fransız tüccarları, Balkanlardaki meslekdaşlarından yün, deri ve balmumu satın almaktaydılar ⁷⁴.

Muhtelif konsolosluklarca tutulan istatistiklere göre, XVIII inci Yüzyıl süresince - 1789 ihtilâline kadar - Selânik'teki Fransız ticaretinin hacmi, bu şehirde diğer bütün Avrupa ülkeleriyle yapılan ticarî mübâdelelere kıyasla iki misli daha fazla idi ⁷⁵. Fransız - İngiliz rekabeti şüphesiz yabancı ülkeler arasındaki rekabetlerin en belirgin olanı idi. Fakat, bu sadece Selânik ya da İstanbul'a özgü olmayıp bu iki güçlü devlet dünya ölçüsünde karşı - karşıya

69 V. Paskaleva, Za targovskite vrazki mezdu Francija i balgarskite zemi ot načalato na 19 v. do Osvozbodenieto (19.uncu yüzyılın başından, Bulgaristan'ın kurtuluşuna kadar Bulgar toprakları ile Fransa arasındaki ticarî ilişkiler.) spis. Istoriceski pregled, god. 16, kn. 5, 1960 g. sf. 54 ve devamı.

70 H. Sée, *La France économique et sociale au 18e siècle*, Paris 1939, sf. 124.

71 P. Masson: *Adı geçen eser*, sf. 431 - 433.

72 N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au 18e siècle*, Paris 1950, sf. 207.

73 M. Lascaris: *Salonique à la fin du 18e siècle*, Athènes 1939, sf. 71.

74 P. Masson: *Histoire du Commerce français dans le Levant au 18e siècle*, Paris 1911, sf. 617.

75 N. Svoronos, *Adı geçen eser*, sf. 217.

gelmiş bulunmakta idiler. XVIII inci Yüzyılın ortalarında, İngiltere ile Fransa, Hindistan'da⁷⁶, kesin bir mücadeleye girişmişlerdir. İngiliz ve Fransız kumpanyaları buradan bütün dünyaya «sömürge ürünleri» sevk ediyorlardı. Bu iki büyük devletin ticarî ve siyasi üstünlüklerini kurmağa çalıştıkları, yer küresinin her hassas noktasında aralarındaki rekabet kendini göstermekte idi. 1774 den beri iç ve dış zaafı kendini açıkça hissettiren Osmanlı İmparatorluğuna bu iki güçlü ülke sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi. Türk devletinin Uluslar-arası otoritesi her geçen gün kötüye gidiyor ve devlet, aktif bir süje olmaktan çıkıp pasif bir nesne haline giriyordu⁷⁷.

1718 de ilk İngiliz Konsolosunun Selânik'e yerleşmesiyle⁷⁸, bu şehir pazarlarında Fransız - İngiliz rekabeti hissedilir bir şekilde fazlaladı. «Doğu Kumpanyası» (Levant Company) parayla tuttuğu ajan şebekesini kullanarak Fransız ticaretinin Selânik'e nüfuzunu önlemeğe çalışıyordu⁷⁹. Fransız tüccarları ise Selânik limanına demir atan İngiliz gemilerinin durmadan artan sayısından endişe duymaktaydılar. (1743 te bu şehirde 5 tane İngiliz firması mevcuttu.)⁸⁰

XVIII inci Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz rekabeti Fransız dokumalarının fiyatlarında hissedilir bir düşüşe (% 40 civarında) sebep oldu⁸¹. Buna karşılık Türk tarımsal ürünlerinin ihracat fiyatları aynı Yüzyılın son yıllarında artmağa başlamıştı. Ancak bu fiyatlar, Avrupa'da cârî olanlara kıyasla, hâlâ çok düşük olduklarından yabancı ve Türk tüccarlarının büyük kârlar elde etmelerine imkân veriyorlardı⁸².

Şüphesiz, ticaretin gelişme çizgisinin sadece yükselmeyip, tam tersine bu gelişmeyi engelleyen olayların yarattığı, hissedilir dalgalanmalara marûz kaldığı gerçeğini gözden uzak tutmamak ge-

76 H. Härtel; *Geschichte Vorderindiens seit, 1525. Handbuch der Orientalistik*, Bd. 6, *Geschichte der Islamischen Länder*, A. Abschnitt. Leiden-Köln 1959, s. 249.

77 Aynı eser, bk. H.J. Kissling'in makalesi, *Das Osmanische Reich bis 1774*, s. 46.

78 N. Svoronos, Adı geçen eser, sf. 166.

79 A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford 1935, sf. 164-165. W. Forster, *England's quest of Eastern trade*, London 1933.

80 N.Svoronos, Adı geçen eser, sf. 167.

81-82 Aynı eser, sf. 90 -91.

rekir. Bu Yüzyılın son yirmi yılında, İmparatorluğun temellerini sarsan büyük iç sarsıntılar söz konusu edilmese bile, Avusturya, Venedik, Rusya ve İran'ın Osmanlı İmparatorluğuna karşı yaptıkları harpler, Fransa ve İngiltere'yi karşı karşıya getiren İspanya verâset savaşları, 1712 ve 1714 arasında Selânik bölgesini ve Balkanları kasıp kavuran şiddetli veba salgınlarının Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin bütünü üzerinde derin yankıları olmuştur.

Bu hususta her ne kadar Balkan eyâletleriyle Avrupa dışındaki diğer Türk toprakları arasında kesin bir ayırım yapılamazsa da, XVIII inci Yüzyıl boyunca Türk dış ticaretinin dalgalanmalarından bağımsız olarak, Rusya da dâhil olmak üzere, Avrupa devletlerinin adı geçen eyâletlere ticarî nüfuzlarının yarattığı fayda ve mahzurların bir hesabını yapmak ilginç olur.

Bu hesap, ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkeleri arasındaki ticarî mübâdelelerin genişlemesinin bir sürü önemli yönünü ortaya çıkarır. Öncelikle, bu mübâdeleler Türk ekonomisinin gelişme halindeki Avrupa kapitalist ekonomi sistemi içine daha çok girmesine hizmet etmişler ve bu da olumlu bir sonuç teşkil etmiştir. Bununla birlikte, burada oldukça ince bir ayırımın yapılması gereklidir: Balkan eyâletlerinde kapitalizmin ortaya çıkması sadece kapitalist üretim biçimlerinin dışarıdan ithal edilmesinin sonucu değildir. Hiç şüphe yok ki, Avrupa pazarlarında bazı Türk tarımsal ürünlerinin talep edilmesi Osmanlı İmparatorluğu içinde para - mal ilişkilerinin gelişmesini hızlandırmış; öte yandan da Avrupa malları ve paralarının ithali Balkan eyâletlerinde şehir ekonomisinin canlanmasına geniş ölçüde katkıda bulunmuştur. Fakat buna paralel olarak Türk feodal sisteminde bir iç çözülme ve kapitalist ilişkilerde de bir belirlenme süreli görülüyordu. Bu iç evrimin karakteristik bir belirtisini de imalâthanelerin doğuşu teşkil ediyordu. Muhtelif Balkan eyâletleri içinde, imalâthaneler arasında net bir iş bölümünün ortaya çıkması göze çarpıyordu. Epir'deki küçük şehirler denizciler için elbise dikeyor, Selânik imalâthaneleri ötedenberi olduğu gibi Türk ordusu için yünden mamûl eşyalar üretiyordu. Yanya'daki ticarî teşebbüslerle dokuma alanındaki teşebbüslerin, Moskova'dan Venedik'e kadar bütün Avrupa'da temsilcileri vardı ⁸³. Ambelakya imalâthanelerinin (manu-

83. D. Urquhart, *La Turquie et ses ressources*, I. Bruxelles 1837, sf. 215.

facture'lerinin) durumu çok parlaktı⁸⁴. XVIII inci Yüzyılın son-geyreğinde Eflâk prensliklerinde de imalâthaneler ortaya çıkmaya başlamıştı⁸⁵. Sırbistan'da ve Bulgar ülkelerinde zanaatkârların yaptıkları üretim parlak bir ilerleme kaydetmişti. Bazı atölyelerde, zenginleşen uşta - zanaatkârlar kapitalist müteşebbislere benzemektedirler⁸⁶.

Açıktır ki bu evrim süreçlerini, Fransa, İngiltere hattâ Rusya ve Bohemya gibi daha ileri ülkelerin hızlı gelişmesiyle kıyaslamak mümkün değildir. Bununla birlikte, birçok zorluklara rağmen, gelişme devamlılık gösteriyor ve yabancı ülkelerden yapılan ithalât zanaatkârların ve imalâthanelerin yaptığı mahallî üretimin genişlemesini hiç bir surette engellemiyordu. Bazı durumlarda, Avrupa'lı sanayiciler Türk eyâletlerinde çok gelişmiş olan imalâthanelerin üretimini muhtelif vâsıtalarla boğmaya çalışıyorlardı. Meselâ, 1760 da Yunanistan'daki Fransız Konsolosları Koroni ve Navarin'de sabun imalâthaneleri kurulmasını önlemişlerdi⁸⁷. XIX uncu asrın başında, makine ile imal edilen, ucuz İngiliz yün-lü dokumalarının ithâli Amblâkya'daki dokuma tezgâhlarının, çökmesine sebep olmuştu.

XVIII inci Yüzyılın sonundan, Viyana kongresine (1815) kadar uzanan dönemde, uluslar — arası ekonomik konjonktür Türk ekonomisi üzerinde yankılar yaptı. Kit'a ablukası, Fransız - Türk ticaretini asgarî seviyeye düşmesine sebep oldu.⁸⁸ Bu durum, savaş zamanlarında Rus ekonomisi için hayatî bir önemi olan Karadeniz ticaretine Çarlık hükümetinin gösterdiği ihtimâma rağmen, Türk — Rus ticarî mübadelelerinde de kötü yankılar yaptı⁸⁹.

84 F. Boulanger; *Ambelakia ou les associations et les municipalités hel-léniques*. Paris 1875.

85 *İstoria Romîniei*, t.3. Comitetul de redactie; A. Otetea, D. Arodan, vs. Bucureşti 1964; S. Columbeanu şi C. Şerban; *Destrâmorea feudalismului şi inceptorile capitalismului*, *Studii revista de istori* anul 15, 1962, Nr. 6.

86 N. Vûco, *Raspadanje esnafa u Srbii*, (Sırbistan'da esnaflığın çöküşü), t.1, Beograd 1954; V. Paskaleva, *Razvitie na gradskoto stopanstvo i genezisat na balgarskata burzuazia prez 18 v.* (18.inci yüzyılda şehir ekonomisinin gelişmesi ve Bulgar burjuazisinin doğuşu), In «Paisii Hilendarski i negovota epoke» (1762 - 1862) Sofia, 1962.

87 G.L. Arş; *Tajnoe Obşestvo «Filiki Hetairia» «Filiki Eterya» gizli cemiyeti*, Moskova 1965, sf. 17.

88 E. Salvador, *Histoire commerciale, politique et diplomatique des échelles du Levant, d'Orient, Marseille et la Méditerranée*. Paris 1857, sf. 336 - 339.

Karadeniz bölgeleri ticaretinin tamamen zayıflamaması amacıyla, Türk uyruklulara âit Rum gemilerinin, 1806 da, Türkiye ile Rusya arasında savaşın başlamasından sonra bile Rus limanlarına uğramalarına izin veriliyordu.

Böylece - eski bir Odesa'lı tarihçinin yazdığı - gibi şu garip manzara ile karşılaşılıyordu: Türk ve Rus orduları Tuna boylarında şiddetle döğüşürürken, iki düşman ülkenin vatandaşları Karadeniz'in bütün limnalarında sulh içinde ticaret yapmaktaydılar ⁹⁰.

Bununla birlikte, bu mübadeleler mutlak rakamlar olarak çok sınırlı idiler. 1806 dan 1809 a kadar Karadeniz havzası limanlarında yapılan muâmelelerin hacmi hissedilir bir şekilde düşmüştü. Genellikle Rumlar tarafından devam ettirilen Rus — Türk ticareti ilişkileri, Kıt'a, Ablukasının kaldırılmasına kadar kesintiye uğramamakla beraber, herhangi bir artış da göstermediler. Aynı şartlar, Karadeniz'in Bulgar limanlarıyla İstanbul'da da mübadeleler üzerinde benzer etkiler yapıyorlardı.

Gerçekte, Abluka sırasında Balkan eyâletlerinin Avrupayla ticareti sadece Belgrad ve Braşov üzerinden, kara yoluyla yapılmaktaydı. Böylece, meselâ 1800 de Zemun gümrük kapısı Orta Avrupa ülkelerine gönderilen pamuk balyalarıyla dolmuştu ⁹¹.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Avrupa devletleriyle XIX. Yüzyılın başındaki — Edirne Barışma (1829) kadar — ticari ilişkileri, genellikle, yeterince incelenmemiştir. Dışarıda olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu içinde de vahim olayların birbirini tâkip etmesi sebebiyle bu ilişkilerin zaten normal bir şekilde gelişmelerine imkân yoktu. Türkiye'deki durum hakkında çok iyi haber alan o devrin bir gazetesi, «Wiener Zeitung» bize İmparatorluğun içindeki anlaşmazlıkların ticaretin gelişmesini ne derecede engellediği hakkında bazı haberler vermektedir. Bu gazete tarafından, İstanbul'dan alınan haberlerden birinde «Türk tüccarlarının (krizden) gittikçe daha çok şikâyet ettikleri, zira ne yabancı ülkelerden mal ithal ede-

89 M.F. Zlatnikov; **Kontinental'naja blokada i Rossija** (Kıt'a Ablukası ve Rusya), Moskova 1966, sf. 253 ve devamı.

90 V.K. Nadler, *Odessa v pervye epohi ee suchestvovaniia* (Odessa'nın ilk zamanları), Odessa 1893, sf. 75 - 76.

91 Wiener Zeitung, Nr. 77, 24. September 1800, p. 3049 - Türkei.

bildikleri, ne de Türk mallarının güvenlik içinde ihraç edebildikleri»ni okumaktayız ⁹² .

Sırp isyânı, her iki Türk — Rus harbi, Tudor Vladimirescu ve Yunan ayaklanmaları İmparatorluğun ekonomisini esaslı bir şekilde sarsmıştı. Edirne barışıyla tanınan mühletler sonunda Türkiye, Yunanistan ve Sırbistan'a muhtariyet vermeğe (Yunanistan 1830 da bağımsızlığa kavuştu), Buğdan ve Eflâk'dan da askerlerini çekmeğe mecbur tutulmuştu.

Türkiye'nin ödemeğe mecbur olduğu ağır askerî tazminatlar, devletin imkânlarını tüketip ciddi bir malî krize yol açmıştı ⁹³. Devletin bütçesi denk getirilemiyordu; bu ise paranın devalüasyonuna yol açmıştı. Böylece mükelleflerin satın-alma güçleri çok sınırlı bir hâle gelmişti ⁹⁴ .

Bütün bu faktörler daha pek çok başka etkenlerle birleşerek Türkiye'nin iç ve dış ticareti üzerine ağır baskı yapıyorlardı. Mübadelelerin bir ölçüde yeniden başlaması için Kırım harbine takaddüm eden yılları beklemek gerekti. Fakat daha o zamandan, Karadeniz ve Tuna havzasında buharlı gemilerin ortaya çıkması, Fransa, İngiltere ve Avusturya (hattâ bu sonuncunun Balkanlarda Fransa'nın önüne geçmesi) arasında Türk ekonomisi üzerinde hâkimiyet kurmak için yapılan rekabet, Rusya'nın Balkanlarda ve Asya'nın bazı bölgelerindeki nüfuzunun artması gibi yeni unsurlar Avrupa ile yapılan Türk ticaretinin gelişmesini etkiliyordu.

1807 de Robert Fulton'un ilk buharlı gemisi, «Clermont», devletler arasında deniz yoluyla irtibat hususunda yeni bir devrin başlangıcını teşkil ediyordu. Buharlı gemilerle yaptığı deniz ulaşımı sayesinde yer küresinin Okyanuslarına hâkim olmağa başlayan İngiltere'de, bir kaç yıl içinde, mâdenî tekneli gemi yapımı hızlı gelişme kaydetti. Bu hâkimiyet Tuna ve Karadeniz havzalarında da kendini göstermişti. Ancak bu bölgelerde İngiltere'nin hâkimiyetine Rus ve Avusturya buharlı gemileri tarafından karşı konulmaktaydı.

İki Avusturya buharlı gemi kumpanyası, «Lloyd Triestino» ve «Erste K. K. Privilegierte Donaudampfschiffahrtsgesellschaft» Tuna nehri üzerindeki ticarete çok önemli bir yer işgal etmekte idi.

⁹² Aynı eser, Nr. 51, 25. Juni 1800, p. 2040, Türki.

⁹³⁻⁹⁴ Hr. Hristov ve V. Paskaleva; *Dokumenti za balgarskata istorija iz germanski archivi, 1829 - 1877* (Alman arşivlerindeki Bulgar tarihi hakkında vesikalar, 1829 - 1877), Sofija 1963, s. 93, 110, 48-49, 45-47, 76, 83, 85, 67, 50, 52.

Bu ikinci kumpanyanın bugün hâlâ Viyana'da saklanmakta olan zengin arşivleri bize Tuna ve Karadeniz'de buharlı gemiciliğin tarihi ve bu bölgelerdeki limanların ithalât ve ihracâtları hakkında olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kesiminde ve bağımsız yeni balkan devletlerinde Avusturyayı Rusya'nın, kısmen de Rusya'yı Fransa'nın karşısına çıkartan rekabet hakkmda da çok kıymetli istatistikî malzeme vermektedir ⁹⁵ .

XIX uncu Yüzyılın ortalarına rastlayan yıllarda Avusturya, Balkanlardaki ekonomik nüfûzunu arttırmıştı. Napoleon'un bozguna uğramasından sonra Avusturyalılar Selânik pazarlarında Fransızların yerini almışlar ve sadece Fransa ile değil, aynı zamanda bütün diğer ülkelerle rekabet etmeğe başlamışlardı. Selânik pazarlarındaki Avusturya mallarının dökümü diğer ithalâtçıların (Fransa, İngiltere, İtalya, Sardunya, Bavyera, Amerika Birleşik Devletleri, v.s.) tümününün 30 çeşit mahna karşı, 45 tür malı kapsamaktaydı ⁹⁶ . Avusturya malları bütün Makedonya ve Güney Bulgaristan'a dağıtılıyordu.

Fransız konsolos raporları XIX uncu Yüzyılın ortalarına kadar, Selânik pazarlarında Avusturya ile Fransa ve kısmen de Avusturya ile İngiltere arasındaki, ticarî rekabetin meydana getirdiği muhtelif olaylara canlı bir ışık tutmaktadır ⁹⁷ . Selânik'te hazırlanmış olan ithalât - ihracât istatistiği yıllıkları bize 1810 dan itibaren yün ve pamuk ihracâtının büyük bir kısmının, deniz ya da kara yoluyla, Avusturya'ya yapıldığını göstermektedir ⁹⁸ . Taşıma fiyatlarının yüksek olmasına rağmen, kara yoluyla yapılan pamuk ve diğer malların nakliyatı da, daimâ aynı derecede canlı kalmıştı. 1820 de, Selânik'te yerleşmiş olan, Fransa ve Avusturya konsolosları arasındaki ilişkiler açıkça bozuktu. «Avusturya konsolosunun, diye Fransız konsolosu kendi dış işleri bakanına yazıyor, bizim kara ticaretimizi engellemek için baş vurduğu vâsıtaları (yâni usul ve metodları. Y.N.) belirtmek ilginçtir» ⁹⁹ .

1819 da karayolundan Selânik'e, sadece Avusturya'dan, gelen

⁹⁵ Wien, *Privates Archiv der D D S G.* Archiv bestände der Donaudampfschiffahrtsgesellschaft, Sitzungprotokolle der Generalversammlung von 1837 bis 1850.

⁹⁶ Mazedoniens u. Thessaliens Handelsverhältnisse Während des österreichischen Lloyd, 7 Jahrg. 1842, Nr. 94, 95, 97, 99.

⁹⁷ Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Paris. Ticarî yazışmalar, Selânik, cilt 16 ve 17.

⁹⁸ Aynı kaynak, e. 16, 5 Ocak 1811 tarihli ve 70 sayılı rapor.

ithalâtın yekûnu 1.200.000 kuruşa erişmekteydi. Bunun üçte ikisini kumaşlar ve işlenmiş kadife, üçte birini ise mamûl eşyalar ve diğer mallar teşkil etmekteydi ¹⁰⁰). Doğrudan doğruya Serez'den gönderilen yün ve pamukla her 15 günde bir, özel kuryelerin Viyana'ya götürdükleri para, karayoluyla yapılan ithalâtı aşağı yukarı karşılıyordu.

1822 yılında Selânik'teki Fransız konsolosu, bir raporunda, İngiliz gemilerine yüklenen önemsiz bir miktar mal istisnâ edilirse, Fransız ve Avusturyalıların Selânik limanı ticaretini kendi aralarında paylaştıklarım haklı olarak söyleyebilmektedir. Yine bu rapora göre, Avusturyalılar tüm Yunan adalarında Fransa'nın tehlike arzeden yegâne rakipleriydi ¹⁰¹).

1835 den itibaren Selânik, Türkiye'nin Avrupa eyâletleri ticaretinde oynadığı birinci derecedeki rolü kaybetmiştir; zira, o devrin resmî bir Fransız istatistiğinin de gösterdiği gibi, her ne kadar bundan önce bütün Rumeli sâkinleri, kendilerine gerekli olan şeyleri tedârik etmek ve ürünlerini satmak için Selânik'e gelmekte idiyse-ler de, şimdi Selânik yerine, evvelce sadece bu şehirde bulabildikleri Avrupa ve sömürge mallarını satın alabilecekleri, Avusturya topraklarına gitmeği tercih ediyorlardı ¹⁰².

Gerçekte, Selânik limanının ticareti, özellikle Balkan tüccarlarının ve yabancıların mübayâalarını doğrudan doğruya Orta Avrupa'dan yapmalarını kolaylaştıran Tuna üzerinde nehir nakliyatının başlamasıyla daha önceki önemini kaybetmiştir. Ayrıca, 1830 yıllarına doğru Türk hükümeti, Makedonya'da, tütün ve yün üzerinden iki misli vergi almakta, bu ise ihracat üzerine yansımaktaydı ¹⁰³. Yeni Yunan devletinin kurulmasından sonra da Avrupa'ya yapılan ihracatta aracılık yapan pek çok Rum âilesi Selânik'ten göç etti. Ayrıca bir sebep daha vardı: Uluslararası pazarlarda Amerikan ve Mısır pamukları gittikçe daha çok aranıyor ve bunların üstün vasıfları Serez pamuğunun fiyatının düşmesine yol açıyordu. Bunun sonucu olarak da Selânik'ten pamuk ihracı azalmaktaydı.

99 Aynı kaynak, c. 16, 5 ekim 1820 tarihli ve 65 sayılı rapor.

100 Aynı kaynak, c. 16, 6 temmuz 1820 tarihli ve 95 sayılı rapor.

101 Aynı kaynak, c. 17, 15 temmuz 1822 tarihli ve 176 sayılı rapor.

102 J. Juliany, Du commerce de Marseille avec le Levant. Archives du Commerce et de l'Industrie agricole et manufacturiere, 2, Paris 1835.

103 Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Paris. c. 17, 2 nisan tarihli ve 32 sayılı rapor.

Şimdiye kadar elde ettiğimiz belgeler bize XIX uncu Yüzyılın ortalarına doğru, Avusturya ve kısmen de Alman devletleri ticaretinin, Tuna havzasına ve genellikle Balkanlara, itiraz kabul etmez bir şekilde nüfuz ettiğini göstermektedir. Avusturya, Tuna boylarındaki ülkeleri kendi çıkarlarına boyun eğdirmek için en çok Tuna üzerindeki ticaret filosuna güveniyordu. Avusturya'nın idareci çevreleri gemicilik kumpanyalarının kurulmasını teşvik etmekteydiler. Viyana'daki Türk elçisiyle yaptığı görüşmelerde, Mettermich, Tuna ve Karadeniz'de vapurla yapılan deniz ulaştırması ve serbest ticaret konularıyla şahsen ilgilenmişti ¹⁰⁴.

1829 da, Viyana'da «Erste k. k. privilegierte Donaudamfschiffahrtsgesellschaft» (İngiliz sermayesinin de iştirâk ettiği bir anonim şirket) kuruldu ¹⁰⁵. Bu kumpanyanın, statüsüne göre, ilk amacı Tuna ve onun nehir trafiğine elverişli kolları üzerinde, gemi ile yolcu ve mal taşımaktı. 1831 de «Franz I» adlı ilk gemi Viyana ve Peşte arasında seferler yapmağa başladı. 1833 yılı içinde, kumpanya Avusturya hükûmetinin ısrarları üzerine gemilerinin seferlerini Tuna'nın aşağı kısımlarıyla Tuna ağzına kadar uzatmayı kabul etti.

1833 te inşa edilen, «Argo» adlı ikinci gemi 11 Nisan 1834 te Demir Kapıyı geçerek aynı ayın 23 ünde Kalas'a (Galatz) vardı. Böylece aşağı Tuna üzerinde de seferlere başlanmış oldu. Aynı yıl «Panonia» adlı üçüncü «nehir gemisi» suya indirildi, 1835 yılında ise «Zrini» adlı dördüncü gemi sefere konuluyordu.

Deniz gemilerinin sayısı da aynı şekilde artmakta idi. 1836 da, «Ferdinand» adlı gemi, Karadeniz'de İstanbul ile Kalas arasında, seferler yapmakta idi. Avusturya deniz nakliyat servisi Linz'den başlayıp, İstanbul'a ve oradan da Trabzon'a kadar uzanıyordu. Daha 1837 de Avusturya deniz nakliyat kumpanyası 7 tane nehir ve açık deniz gemisinin sâhibi idi. Kumpanya'ya iştirak eden hissedarlar onu, gemileriyle Linz'den İzmir ve Trabzon'a kadar bütün suyollarını kapsayan bir teşebbüs hâline getirmeğe çalışıyorlardı. Hisse-

104 «V. Kolarov» Millî Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü. Sofia, O A K 26/87, 1843 ve O A K 26/75, 1842.

105 Nehir ulaşım kumpanyası hakkında verilen bütün bilgi ve veriler, kumpanyanın, uzun zaman tetkik ettiğimiz, kendi arşivlerinden elde edilmiştir. Bu konuda, ayrıca, «19.uncu yüzyılın ilk yarısında Balkan ülkelerinin, batı ülkeleri ve Rusya ile ticarî ilişkileri» adlı makalemize bakınız. Etudes Historiques, Sofia 1960, t.1.

darlar, kumpanyayı tekerlek ve dişlileri tamamen birbirine intibak etmesi gereken muazzam bir makineye benzetiyorlardı.

Deniz nakliyatında Avusturya gemilerinin, daha düşük nakliyat ücretleri uygulayan İngiliz gemilerinden gelen, büyük bir rekabetle karşılaştıklarım söylememiz gerekir. Buna rağmen deniz nakliyat kumpanyası yüksek kârlar elde ediyordu.

Tuna'nın Sülye (Sulina) civarında yüklü gemiler için çok tehlikeli olduğunu gören Tuna gemi işletmeciliği kumpanyası, aşağı Tuna'daki Karasu'dan (Cernovada), Karadeniz'deki Köstence'ye kadar (12 millik) bir kara yolu inşâ ettirdi. Mallar ve yolcular, at koşumları olan özel arabalarla bir gemiden diğerine naklediliyor ve bu işle de kumpanya meşgul oluyordu. 1840 da Viyana'dan İstanbul'a gemiyle yolculuk 10 gün kadar sürüyordu. Rus vapuru «Petro I» sâyesinde Odesa ve Kalas arasında, yavaş yavaş, direkt bir bağ kuruldu. Böylece Viyana, su yoluyla Odesa ile ve oradan da bütün Güney Rusya ile kesin olarak bağlanmış oldu (1846). Fakat, Karadeniz limanları, Akdeniz ticareti şümûlüne, İstanbul ve Trieste yoluyla, Avusturya Lloyd kumpanyasının vapurları sayesinde girdi.

Eski tip yelkenli gemiler, Tuna ve Karadeniz kıyıları boyunca, seferlerine devam etmekteydiler. Yeni teknik bunlara ağır bir darbe indiriyor, fakat onları henüz tamamen ortadan kaldıramıyordu. En ağır kayıplara uğrayanlar küçük Türk gemileri olmuştı. Bunların sahipleri Avusturya gemilerinin rekabetine karşı koyabilmek için, oldukça mütevâzi fiyatlar mukabilinde yolcu taşımağa başlamışlardı. Ayrıca, denizdeki bu rekabete karşı zorlukla kafa tutabileceklerinin farkına varır varmaz, 1842 yılında, Türk hükûmetine başvurarak kendilerinin desteklenmesini istediler. Hükûmet önce gizli bir şekilde, sonra da açıkça Türk uyrukluların yolcu olarak yabancı gemilere binmemelerini ve sadece Türk gemileriyle yolculuk etmelerin emretti. Bu emir Türk vatandaşlarına âit malların taşınmasında da geçerliydi.

Başlangıçta, bu yasak çok sıkı bir şekilde uygulandı. Türk uyruklular, bir süre tamâmen boş olarak sefer yapmağa mecbur kalan yabancı gemilerin servislerinden yararlanmak istedikleri zaman bir çok zorluk ve engelle karşılaşiyorlardı. Fakat, Avusturya hükûmetinin Bâb-ı Âlî nezdinde resmî bir mürâcaat yaparak uğrılan zararların tazminini istemesi üzerine bu yasak kaldırıldı.

Sırbistan, Rumen Prenslikleri ve Bulgar ülkeleri Avusturya'nın ekonomik etkisinin yörüngesine girmiş bulunuyorlardı. Avusturya

tüccarları mahallî şartları ve bu ülkelerdeki ekonomik imkânları mahallinde öğrenebilmek için, gemiler sayesinde, bu ülkeleri ziyarete başlamışlardı. «Journal des Österreichischen Lloyd» gazetesi Tuna kıyılarındaki ülkelerin ekonomik durumları hakkında düzenli bir şekilde haberler yayınlıyordu. Bu makalelerde Bulgar ülkelerinin Avusturya dış ticareti için önemi üzerinde duruluyordu. Bulgaristan «takdis edilmiş Osmanlı eyâletlerinden biri» olarak isimlendiriliyordu¹⁰⁶. Gazete, bir çok kere bu eyâletin «henüz ticari spekülasyon amacıyla kullanılmamış» geniş bir sâha olduğunu ve Avusturya'nın tüccarların dikkatini çekmeğe değer olduğunu belirtmişti.

Avusturya'dan Bulgaristan'a ve Bulgaristan'dan Avusturya'ya yapılan ithalât ve ihracatı 1840 tan sonraki - Kırım harbine kadar olan aktüel çerçeve içinde tahlil ettik. Topladığımız çok sayıda veriden Avusturya'nın Bulgaristan'a hafif endüstri ürünleri ihraç edip, oradan özellikle, tarım ürünleri ithâl ettiği anlaşılmaktadır. Eğer bu mübâdelelerin, yuvarlak rakamlarla bilânçosu yapılırsa 4:1 lik takribi bir oran bulunur: Yâni Bulgaristan'a yapılan Avusturya malları ithalâtı, mal cinslerine göre, bu ülkeden yapılan ihracattan 4 kere daha fazlaydı¹⁰⁷.

Avusturya mallarının büyük kısmı kütle hâlinde tüketime yönelmişti. İşte bu sebeptendir ki bunlar basit tüketiciye çok çabuk ulaşıyordu. Buna karşılık, birkaç istisna ile, lüks mallar zorlukla satılmaktaydılar; bu ise özellikle, o devrin Balkan şehirlerinin müreffeh tabakaları arasında olmaktadır.

Eğer, on yıllık bir dönem için (1842 - 1852), konsolos raporları esas alınarak hazırlanmış olan, sadece Ruscuk şehri ile yapılan Avusturya ithalât ve ihracatının hacmiyle ilgili tabloları inceleysek, Avusturya'dan yapılan ithalâtın Bulgar ülkelerinin tüm ihracatını en aşağı 7—8 misli aştığını müşâhade ederiz¹⁰⁸. Bulgar ülkelerinin ihracatı bu 10 yılda hiç bir hissedilir yükselme kaydedememiştir. 1847 genel ekonomik krizi, 1848 ihtilâli, Türk hükümetinin koyduğu yasaklar (karantina) v.s. gibi mübâdelelere engel

106 Bulgariens Handelsverkehr im Jahre 1843. Journal des österreichischen Lloyd, 9 Jahrgang; 1844, Nr. 60, 61.

107 Paskaleva; İkonomiceskoto pronikvane na Avstria u nas at 30-te godini na 19 v. do Krimskata vojna (19.uncu yüzyılın ilk 30 yılı içinde ve Kırım Savaşı kadarki dönemde Avusturya'nın bizdeki (Bulgaristan) ekonomik nüfuzu), spis. Istoriceski pregled, god. 13, 1956, kn. 2, sf. 35.

108 Aynı eser, sf. 37.

olan ikinci derecede bazı sebepleri ihmâl edecek olursak, Bulgaristan'a yapılan ithalât yıldan yıla artmakta idi.

Avusturya'nın Balkanlardaki iktisadî nüfûzu, yabancı rekabete karşı inatçı bir mücadele içinde, bu bölgedeki ülkelere sağlam kökler atarak geliyordu. Balkan dağları ile Tuna nehri arasındaki bölgelerde Avusturya'nın başlıca rakipleri İngiltere ve Rusya idi. Oysa, Avusturya Balkan dağlarının güneyinde, bütün Rumeli'de, İngiltere, Fransa, Rusya, İsviçre, Prusya, Belçika ve bir ölçüde de A. B. Devletleri ile rekabet etmekte idi.

İngiltere, çok ileri bir kapitalist gelişme safhasına erişmiş olup, mallarının mikdarı, kalitesi, imalâtı ve fiyatlarının ehven olmaları bakımından birinci yeri işgal ediyordu. İngiltere Türkiye'ye çok miktarda pamuklu dokuma ve yünlü kumaş, sömürge ürünleri, hırdavat, teneke, cam eşya, makineler işlenmiş ya da ham demir ihraç etmekte idi ¹⁰⁹.

İngiliz demiri, tıpkı Rus demiri gibi, her yerde, Avusturya demiri ile rekabet halinde idi. 1850 de sadece Varna limanı vâsıtasıyla 500 ton İngiliz ve Rus demiri ithal edilmişti ¹¹⁰.

Rusya Bulgaristan'a demirden başka teneke, muhtelif cins hatlar, deri, pamuklu bezler, keten tohumu, havyar, tütsülenmiş ve tuzlu balıklar, içyağı, ihrâç etmekte idi. Genel olarak XIX uncu Yüzyılın ilk yarısında, Karadeniz havzası ve Balkanlardaki Rus ticareti özellikle yoğunlaşmıştı. ¹¹¹.

1839 da, Odesa'nın açık liman olarak, yâni serbest olduğunun ve burada vergi alınmayacağıının, ilânının Rusya'nın ithalât - ihracat hacminin artmasında çok büyük bir önemi olmuştur ¹¹². Aynı zamanda, Odesa şehrinin bir kısmı da serbest toprak olarak ilân edilmişti. Açık liman rejiminin kabûlünün sonuçları çok önemli oldu: Odesa, yabancı ve Rus mallarının depolanıp, Balkanlara, Karadeniz havzasının tümüne ve, Kafkasya üzerinden İran'a dağıtıldığı bir yer haline geldi.

Türkiye'ye yapılan Fransız ithalâtı, ipekli ve pamuklu doku-

109 Mittheilungen aus der Türkei. Journal des österreichischen Lloyd, 12 Jahrg. 1847, Nr. 66 - 80.

110 Der bulgarische Hafen Varna. «Austria», 1850, Nr. 131, sf. 529.

111 V.A. Zolotov, Vnesnaja togovlja juznoj Rossii v pervoi polovine 19 veka (19.uncu yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın ihracatı), Rostov-na-Donu 1963.

112 Odessa. 1794 - 1894. Izdonije Gorodskogo obstestvennogo upravlenija k stoletiju goroda (Odessa Belediye yayınları 1794 - 1894), Odessa 1895.

malar, moda olan eşyalar, deri eşyalar, hırdavat ve farmasötik müstahzaratdan ibâret idi ¹¹³.

Belçika, İsviçre ve B. Devletler, Türkiye'ye, özellikle pamuklu inee dokumalar, başörtüleri, teneke, hırdavat ve sömürge malları ihraç etmekte idiler ¹¹⁴.

Muhtelif ithalâtçı devletler arasındaki rekabet en çok, bütün Türk İmparatorluğu üzerinde ve özellikle bu imparatorluğun Avrupa'daki topraklarında tertip edilen, yıllık panayırarda alevleniyordu. Bu iş randevusu yerlerine İmparatorluğun her tarafından toptan ve perâkendeci tüccarlarla, komşu Balkan ülkelerinden, Batı ve Orta Avrupa'dan, Rusya'dan ve Yakın Doğu'dan komisyoncular, tefeciler ve tüccarlar geliyordu. Rekabet sebebiyle, muhtelif devletler fuarlara, olup biteni müşâhade etmeleri ve yapılan muâmeleler hakkında bilgi vermeleri için, konsoloslarını ve ajanlarını gönderiyorlardı.

Eski Cuma (şimdiki Tırgovişte) ve Karasu'da (Cernovoda) tertip edilen büyük panayırarda çok miktarda yabancı menşeli mal satılabiliyordu. Böylece, meselâ 1850 de, Karasu panayırının bütün muâmele hacmi 800.000 kuruşa erişebmişti; bu meblâğın hemen hemen yarısı İngiliz sınaî mamûllerine ve dördte biri de Avusturya ve Alman mallarına âitti ¹¹⁵. 1852 de, Eski Cuma panayırına Avusturya ve diğer Alman devletlerinden 800.000 Florin kıymetinde mal gelmişti. Oysa İngiltere, Fransa ve bütün diğer devletlerden gelen mal miktarı 1.690.000 Florin değerinde idi ¹¹⁶.

Rekabette en yüksek gerilim her sene 8 Eylülde başhyan ve Balkan topraklarının ekonomik hayatı için büyük önemi olan Uzuncaova panayırında hissedilmekte idi. 1845 te burada 500.000 Florilik Avusturya, 500.000 Florilik Saksonya ve 200.000 Florilik İngiliz menşeli mal satılmak üzere sergilenmişti ¹¹⁷.

Büyük devletler arasındaki rekabet Makedonya panayırlarında da görülmekte idi. Meselâ 1845 Serez panayırında, Avusturya 250.000 Flori, Saksonya ise 200.000 Flori değerinde malla temsil edilmekte idiler. Oysa aynı fuarda İngiltere 150.000 Flori kıymetinde malla temsil ediliyordu ¹¹⁸. Avusturya'nın Makedonya'daki

113-114 Der bulgarische Hafen Varna. «Austria», 1850, Nr. 131, sf. 529.

115 Rusthuck (Konsularbericht). «Austria», 1852, Nr. 194, sf. 1639.

116 Die Messe von Giuma, «Austria» sf. 1763-1764.

117-118 Usundschowa (Auszug aus einem Konsularberichte). «Austria», 1849, Nr. 222.

ekonomik etkisi, buraya deniz ve kara yoluyla, muhtelif yerlerden Çek, Viyana, Peşte mallarıyla diğer malların gelmesi sebebiyle yoğunlaşmıştı.

XIX uncu Yüzyılın ilk yarısında Türkiye'nin Batı devletleriyle ticareti, ilk önce İngiltere ile Türkiye arasında 16 Ağustos 1838 de imzalanıp ta diğer devletlerin sonradan iştirâk ettikleri, Balta Lîmanı Ticaret andlaşmasıyla daha da kolaylaştı¹¹⁹. Bu andlaşmaya göre girişteki gümrük resmi % 3 e çıkartılırken, o zamana kadar mevcut bütün monopoller (buğday, v.s.) kaldırılıyordu.

Sonuç olarak, Kırım savaşı kadar uzanan dönemde yabancı ticaretin Avrupa Türkiyesine nüfûzunun karakter ve derecesinden ne gibi neticeler çıkarabiliriz? Biz, olumlu yanların, tamamen hâkim olmamakla beraber, olumsuzların yerini almağa başladığı kanaatindeyiz. Tam anlamı ile objektif kalınacak olunursa, Avrupa Türkiyesinin ve yeni balkan devletlerinin Avrupa kapitalist sistemine daha sıkı bir şekilde bağlandıkları söylenebilir. Bunların kesin bir şekilde dünya pazarlarının yörüngesine girmeleri, daha sonraki iktisadî gelişmeleri üzerine olumlu etkiler yapmıştır. Buharlı gemilerle deniz ulaşımının başlaması, Balkanların sâhil şehirlerinin, özellikle Tuna boylarındakilerin ekonomik hayatını canlandırdı. Fakat buna paralel olarak yabancı malların ithali de yoğunlaştı. Buğday monopolinin kaldırılmasından sonra, Avrupa Türkiye'sinin hubûbat ihrâcatı arttı. Fakat ithalât ile ihracat arasındaki denge, yine de bozuktu. Yabancı ülkelerden yapılan ithalât, Avrupa pazarlarında düşük fiyatlarla satılan tarımsal ürünlerin ihracatını aşıyordu. Aradaki seviye farkının kapatılması gerçekte, bütün İmparatorlukta olduğu gibi Avrupa Türkiye'sinde de, zanaatkârların ve imalâthanelerin yaptıkları üretimin, itibârî olarak «Türk» adını verebileceğimiz, mahallî pazarların istekleri sayesinde gelişmesi olayından ileri geliyordu¹²⁰. Böylece, herkesce malûm olduğu üzere, Bulgaristan'da imalâthane tarzında teşkilâtlanmış olan abacılık (Abadan ceket diken terziler) ve ona bağlı olarak kaytan imalâtı (gaitandjiisvo), baştan teşkilâtlandırılan Türk ordusunun ihtiyaçlarına cevap verdiklerinden, özellikle Kırım harbinden önce, çok gelişmişlerdi

119 J. Grunzel, *Die Handelbeziehungen Österreich-Ungarns zu den Balkanländern*, Wien 1892, s. 15.

120 Daha fazla tafsilât için bk. V. Paskaleva, *Einige Probleme aus Orientfrage im der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. *Etudes Historiques*, t.2, Sofia, s. 190 ve devamı.

¹²¹ Genel olarak, yabancı rekabet, Balkanlar'da zanâat ya da imalâthane tarzında çalışan her-hangi bir üretim koluna darbe vuracak güçte değildi. Bu üretim dallarının büyük bir kısmı mahallî halkın örf, âdet ve ihtiyaçlarına bağlı olarak gelişmeğe, hattâ «Balkan» ve «Doğu» pazarlarındaki arz ve talebe uygun olarak hacimlerini arttırmaya devam ettiler.

Geçen Yüzyıl'ın ortalarında, bağımsız ve yarı bağımsız Balkan devletleriyle Avrupa Türkiyesi arasındaki ticaret kayda değer bir şekilde arttı. Bu arada tarımsal ürünlerin ticareti çok canlı oldu. Meselâ, 1830 dan itibaren Eflâk'ın bütün Balkan yarım adasıyla olan ticareti kayda değer bir şekilde yoğunlaştı ¹²². İthalât ve ihracat listeleri sadece, Eflâk'da ve Balkanların diğer bölgelerinde tarım ve zanâat alanlarıyla imalâthanelerde üretilen malları ihtivâ ediyordu.

Yabancıların Türkiyedeki iktisadî nüfuzlarının, hesabı yapılırken tabiatıyla daha başka pek çok unsur gözönünde bulundurulmalıdır. Yabancıların iktisadî nüfuzu şüphesiz Kırım harbinin arifesinde artmıştır; ancak Balkan eyâletlerinin ve genellikle bütün Türkiye'nin iç siyasî ve ekonomik gelişmesi, bir çok bakımlardan, bu nüfuzu kontrol altına alabilmiştir.

¹²¹ Todorov; *Zarozdenie kapitalisticeskih odnosniy v tekstil'nom prozvodstve Bolgarii v pervoy polovine 19 v.* (19.uncu yüzyılın ilk yarısında, Bulgaristan'da, dokuma sanayiinde kapitalist ilişkilerin doğuşu), (Yazarın kendi makalesi hakkında yaptığı kısa bir özet) Moskova 1957.

¹²² V.L. Diculescu ve S. Janovic; *Les relations commerciales de la Valachie avec la Péninsule Balkanique (1829 - 1858)*. Rumen delegasyonunun tebliğlerinin özetleri... sf. 27.